

העיתון קול ישראל וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט

מנחם קרן-קרץ

היהודים באימפריה הרוסית ורכניהם, היו שונים באופן משמעותי מאלה שנהגו ביהדות הונגריה.

חרף חדירתם של תהליכי המודרניזציה, ההשכלה והחילון אל רחבי האימפריה הרוסית, ייצגו המסגרות הקהילתיות את כלל הציבור היהודי כקבוצה אחת. בכך הם המשיכו לשמר את עקרונות קיומו של "כלל ישראל", עיקרון שאפיין את התפיסה העצמית היהודית המסורתית, כי "ישראל, אף על פי שחטא ישראל הוא" (סנהדרין מד ע"א) וכי "שערי תשובה לעולם פתוחים" (דברים רבה, ב יב). לא כך התנהלו הדברים בהונגריה. שם, בעקבות התפשטותה של תנועת הרפורמה הדתית, שנקראה בהונגריה בשם "נאולוגיה", ולאחר הענקת שוויון זכויות ליהודי הממלכה, קמו בה שני מנגנוני שלטון עצמי נפרדים. האחד נועד לכלל הקהילות שמרבית חבריהן ראו עצמם קשורים לתפיסת העולם הנאולוגית, ואילו המנגנון השני נועד לקהילות שהכריזו על עצמן כאורתודוקסיות.³ וכך, בעוד כל יתר העולם היהודי שמר, חרף הקשיים, על העיקרון של כלל ישראל, אימצה יהדות הונגריה, בהשראתו של מנהיגה הנערץ, הרב משה סופר (החת"ס סופר) ושל ממשיכי דרכו, את עקרונות ההתבדלות. משמעותו של עיקרון זה הייתה שבשל ההידרדרות הנמשכת במעמדה של הדת, יש להעדיף את קיומה של קבוצה קטנה הדבקה בנאמנות לדרך החיים המסורתית ומקבלת עליה את עול המצוות במלואו. זאת, גם במחיר ההתנתקות מקבוצה גדולה יותר של יהודים שהתרחקו מן המסורת ותוך ויתור על האפשרות להשפיע עליה שתשוב מדרכה הרעה.⁴

כך נוצרו בהונגריה שתי קבוצות דתיות יהודיות שלכל אחת מהן קהילות, מוסדות ומנגנוני שלטון נפרדים לחלוטין. האחת, הנאולוגית, הלכה והתרחקה מאורח החיים המסורתי ומנהיגיה התמקדו בעיקר בשמירה על הזהות היהודית הקולקטיבית, באמצעות שימור הטקסים הציבוריים שנערכו בכתי הכנסת, שהלכו ודמו יותר לכנסיות נוצריות, ותוך ביטול הדרישה לקיום מצוות באופן דקדקני. הקבוצה השנייה, האורתודוקסית, שהייתה כעת פטורה מהתמודדות עם האלמנטים החדשנים ודורשי הרפורמה הדתית, הקצינה את עמדותיה. היא דרשה

כאשר נדמו הדי מלחמת העולם הראשונה, מצא עצמו היישוב הישן האשכנזי בארץ ישראל בסיטואציה שונה לחלוטין מזו שאליה הורגל במאתיים השנים הקודמות. לשינוי זה היו כמה גורמים אשר חלקם, אף שהתרחשו לפני המלחמה, קיבלו ביטוי מלא רק אחריה. ראשית, בתהליך שהחל בתקופת העלייה השנייה, הלך כוחו של היישוב הישן, ושל האידאולוגיה הדתית-שמרנית שליוותה אותו, ודעך. את מקומו תפס, הן מבחינה דמוגרפית הן מבחינה אידאולוגית היישוב החדש, המודרני והמתון בהשקפתו הדתית. שנית, הצהרת בלפור ומתן המנדט על ארץ ישראל לבריטניה שהתחייבה להקים בה "בית לאומי לעם היהודי", הלהיבה את הלבבות והמריצה את הפעילות הצייונית בגולה לאין שיעור. שלישית, השלטון העות'מאני ראה ביהודי המזרח בארץ ישראל בשר מבשרו והכיר ברבניו, ובמיוחד בחכם באשי, שייקרא לימים הראשון לציון, כנציגים היחידים. ממשלת בריטניה, לעומת זאת, ראתה בהנהגה הצייונית, החילונית והאשכנזית ברובה, את "הסוכנות היהודית" שייצגה את כלל האינטרסים של העם היהודי. רביעית, בעוד תחת השלטון העות'מאני התגבשו הנהגות פוליטיות מקומיות רק במישור המוניציפלי, ואף זאת רק במידה מצומצמת, בתקופת המנדט הקים הציבור היהודי מוסדות הנהגה כלל ארציים. הנהגות אלה הביעו את דעותיהן לא רק בענייני פנים אלא גם בנושאים כמו יחסו של המנדט לכלל העם היהודי ולשאלת מעמדו של הציבור הערבי. חמישית, קודם למלחמה התבססה כלכלתם של רבים מבני היישוב הישן על מוסדות החלוקה שקיבצו עבורה כספים באירופה. לאחר המלחמה הידלדלו מקורות אלה ואת מקומם תפסו מוסדות הסיוע של יהדות אמריקה, שרובם ככולם נוהלו בידי מנהיגים ציוניים.¹

מצב העניינים החדש, משמעותו הייתה סכנה ממשית להמשך קיומו הפיזי והרוחני של היישוב הישן במתכונתו הקודמת, חייב את מנהיגיו להיערכות מחדשת. אף על פי שחלק הארי של בני היישוב הישן היו יוצאי הטריטוריות השונות באימפריה הרוסית, ומשם הגיעו גם מנהיגיו הפוליטיים והרוחניים, לאחר המלחמה התייצב בראש המחנה הרב חיים יוסף זוננפלד שמוצאו היה מהונגריה.² לעובדה זו הייתה חשיבות מיוחדת משום שהערכים הבסיסיים לפיהם התנהלו

איסור הרבנים על השתתפות בבחירות

איסור הרבנים על השתתפות נשים בבחירות

בעקבות מלחמת העולם הראשונה והשינויים הרבים שהתרחשו בעקבותיה, ולאחר בחירתו של הרב זוננפלד לעמוד בראש הנהגת היישוב הישן, התברר כי בהשראתו קנתה תפיסת ההתבדלות ה"הונגרית" מקום גדל והולך. הדבר לא התרחש ביום אחד. המהלך החל בשנת 1918, בעת בחירתו של ועד מייצג ליהודי ירושלים. נציגיהם של רוב הקבוצות היהודיות הקימו את "ועד העיר הכללי", בעוד קבוצות אחרות, ובהן גם חלק מבני היישוב הישן אך גם מתנגדים אחרים של ההנהגה הציונית, הקימו ארגון אופוזיציוני בשם "ועד העיר האשכנזי". זמן קצר לאחר מכן החלה מחלוקת בשאלת התנהלותו של ועד העיר האשכנזי שהסתיימה עם פרישתם של הגורמים המתונים יותר בארגון. בהנהגתו של הרב זוננפלד, שהיה משנת 1919 למנהיגו הרוחני והפוליטי, היה ועד העיר האשכנזי למייצגם הבולט של אותם בני היישוב הישן אשר ויתרו למעשה על עקרון כלל ישראל. בתהליך מורכב ורב ממדי נפרמו הקשרים החברתיים, הדתיים, הפוליטיים והכלכליים שבין ועד העיר האשכנזי לוועד העיר הכללי. קרע זה חצה גם את בני היישוב הישן עצמם. חרף הקשיים האידאולוגיים היו מי שהמשיכו לראות עצמם כחלק מכלל העם היהודי היושב בציון,

מחבריה לא רק הקפדה רבה יותר בשמירת המצוות והמנהגים, אלא גם התרחקות מכל אלמנט חדשני ומודרני.⁶ במהלך המאה התשע-עשרה החלו גם בארץ ישראל מאבקים בין יהודים בעלי השקפת עולם שמרנית ובין מי שלא ראו סתירה בין אמונתם הדתית לדבקותם בחידושי המודרנה. התנגשות ערכים זו גברה בעקבות העלייה "הציונית" הראשונה בתחילה שנות השמונים ונמשכה עם הקמתה של התנועה הציונית בסוף המאה. קווי המחלוקת הפכו חדים וברורים יותר בתקופת העלייה השנייה, אז גם התרחב השימוש במושגים "היישוב הישן" ו"היישוב החדש" כדי לציין את הזהויות האידאולוגיות של שני הצדדים.⁷ למרות המחלוקת האידאולוגיות, ככל שהדברים היו אמורים באינטרסים המעשיים, ראה עצמו הציבור היהודי, על קבוצותיו השונות והרבות, כציבור אחד ובמוכן זה המשיך לאחוז בתפיסת העולם של כלל ישראל. הביטוי המובהק לרצון לשמר את תפיסת כלל ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית בא לידי ביטוי במסע הרבנים, שנועד למצוא דרכים חדשות לגשר על פני הפערים בין היישוב החדש ליישוב הישן.⁷

כרוז נגד משחק כדורגל בשבת

אגודת החיים (נטורי קרתא) נגד אגודת ישראל (אוסף הספרייה הלאומית)

חרף השינויים הרבים שעבר שוק העיתונות העברית בארץ ישראל, שמר העיתון על הפורמט שבו הופיע לראשונה. הוא המשיך ויצא לאור פעם בשבוע, שמר בדרך כלל על פורמט של ארבעה עמודים בשינויים קלים בלבד בעיצוב הכותרת והעימוד או בטווח הנושאים שכיסה. בדרך כלל לא הביא העיתון ידיעות חדשותיות מדיניות, חברתיות או כלכליות שלא היו קשורות באופן ישיר לציבור החרדי.⁹ משמעות הדבר הייתה כי לאותם אנשים שהסתפקו בקריאת עיתון זה הייתה הבנה מוגבלת מאוד על המתרחש בעולם הרחב, ואלה מן הקוראים שביקשו להרחיב את אופק ידיעותיהם, נאלצו לעיין בעיתונים נוספים. אף שהדיון בצורך בקיומו של עיתון חדשותי יומי החל כבר בתחילת שנות השלושים,¹⁰ רק בסוף שנת 1948, מעט לאחר קום המדינה, החליטה אגודת ישראל להקים את היומון **המבשר**, ובמקביל לכך הופסקה הוצאתו לאור של **קול ישראל** הוותיק.¹¹

השנים המכוננות, 1922–1926

כאשר הופיע גיליונו הראשון של השבועון, ביום 24 במרס 1922, היה זה כבר לאחר שוועד העיר האשכנזי של ירושלים מיצב את עצמו כגוף פוליטי נפרד. הוא ייצג אז קבוצת יהודים שומרי מצוות שבחרה

ואחרים העדיפו את ההסתגרות מפני רוב הציבור היהודי בארץ ישראל ותמכו בוועד העיר האשכנזי, שנתן ביטוי פומבי לתפיסת ההתבדלות. כדי לחזק את ועד העיר האשכנזי, להעניק לו מעמד ציבורי ולסייע לו מבחינה פוליטית וכלכלית, חבר הרב זוננפלד אל אגודת ישראל העולמית. ארגון זה, שנוסד באופן רשמי בשנת 1912, החל את פעילותו הממשית רק לאחר מלחמת העולם הראשונה וביקש להקים סניפים ברחבי העולם היהודי. באספה הכללית של התנועה שהתקיימה בספטמבר 1920 בכרטיסלבה, בירת חבל סלובקיה שבצ'כוסלובקיה, הכריזה אגודת ישראל כי היא מכירה בבית הדין של ועד העיר האשכנזי כראשותו של הרב זוננפלד כגוף המייצג שלה בארץ ישראל.⁸ כחלק מתהליך קידומו של סדר היום הדתי והחברתי שלה, החליטו ראשי אגודת ישראל כי בכל מדינה שבה תפעל, תפרסם התנועה עיתון שיקדם את מטרותיה וירחיב את השפעתה. בחודש ספטמבר 1921 ייסדה אגודת ישראל בירושלים את כתב העת **קול ישראל**, שהחל כירחון שהתפרסם בו מאמרים תורניים בלבד. כמה חודשים מאוחר יותר, משעה שהסתבר כי ועד העיר האשכנזי מבקש למצב את עצמו בנפרד מכל יתר ההנהגה היהודית, הוחלט להפוך את כתב העת לשבועון פוליטי-חדשותי, וככזה הוא יצא לאור במשך 28 שנים.

הרב דושינסקי בוועידת האום ביולי 1947

הרב זוננפלד עם הנציב העליון הרברט סמואל. הם הציגו לפניו את דרישתם להכיר בהם כישות פוליטית נפרדת, המבוססת "על הכרה בחופשתם הגמורה ועמידתם ברשות עצמם של החרדים בירושלים שהסתדרו תחת ועד העיר האשכנזי".¹⁷

במישור המקומי ביקש העיתון לחזק את הנתק של החרדים הבודלים מן הציבור הרתי המתון, וטען כי "בין סביבות החרדים רוח אחרת מנשבת בין חלק מבנינו ובנותינו, דעת אחרת ומחשבה אחרת להם, הסביבה הרעה, המשחתת, המרעילה משפיעה לרעה עליהם [...] אחים, אל לנו להעלים עין מהאמת המרה, עובדא היא ואי אפשר להכחיש".¹⁸ בהמשך אף טען העיתון כי בעוד הציונים החילוניים הם אידאליסטים, שאף שאינם מקיימים מצוות אינם מבקשים את חורבן הדת, הציונות הדתית היא הרע בהתגלמותו.¹⁹ בחודשי הקיץ פרסם העיתון את סדרת המאמרים "שלום או התאחדות", שסקרו את ניסיונות הגישור שבין אגודת ישראל והמזרחי באירופה, והתייצב לצד שוללי ההסכם: "לא אפשר אמנם למי שאינו יודע השתלשלות התיסדותן של ההסתדרויות למצוא הברדל פרינציפי ביניהן [...] אבל כעת] המרחק כבר גדול מאד בין שתי ההסתדרויות".²⁰ תחום נוסף שבו ניסה ועד העיר האשכנזי לברדל את עצמו הוא בהקמת מערך שחיטה נפרד מזה המפוקח בידי הרבנות הראשית "הציונית". ניסיון זה נבלם למשך כמה שנים בידי הוועד הלאומי והרשויות.²¹

בשנת 1923 נמשכת הפעילות הדיפלומטית הנמרצת. נציגי ועד העיר האשכנזי נפגשו עם הנציב העליון בירושלים ותבעו הכרה רשמית במעמד המיוחד,²² ואילו כאשר נסע הנציב ללונדון נפגשו אתו נציגי אגודת ישראל העולמית ודרשו ממנו דרישות דומות.²³ אותה שנה החלו להתפרסם גם נתונים מספריים על הקבוצה החרדית הבודלנית. באגודת ישראל היו רשומים כבר 800 חברים, שייצגו מספר דומה של משפחות,²⁴ ואילו בתלמודי התורה למדו אז כ-3,000 ילדים, כשישית מכלל התלמידים היהודים בארץ ישראל.²⁵ בחודש אוגוסט של אותה שנה התכנסה בווינה "הכנסיה הגדולה", כלומר האספה הבין-לאומית של ראשי אגודת ישראל. במהלכה הסתבר כי בניגוד

להיפרד מכל יתר היישוב היהודי שהשתייך אז לכנסת ישראל, והתנהלה באמצעות הגוף העליון שלה, שנקרא "הוועד הלאומי". לוועד העיר האשכנזי היו אז כבר מוסדות דת נפרדים, ובראשם בית הדין התורני, הוא הבר"ץ, ומספר מצומצם של מוסדות חינוך "ברוח ישראל סבא". נוסף על כך, בתגובה למינוי הרשמי של הרב קוק הן כרב הראשי לארץ ישראל הן כרבה של ירושלים, הכריז ועד העיר האשכנזי כי אינו מכיר במינוי וקבע כי הרב זוננפלד הוא הרב הראשי בירושלים. בד בבד ניהל ועד העיר האשכנזי מערכה פוליטית שנועדה להביא את שלטונות המנדט להכיר בו כישות חברתית ודתית נבדלת שאליה יש להתייחס בנפרד, ובאמות מידה אחרות, מכל הציבור היהודי בארץ ישראל. את המאבק בנושא זה ניהל ד"ר ישראל יעקב דה-האן שהיה משפטן, עיתונאי, פובליציסט ואיש רוח הולנדי שהיה נשוי לאישה נוצרייה שממנה נפרד.¹² כאשר הגיע לארץ ישראל בשנת 1919 ניסה לחבור אל גופים ציבוריים שונים, אך משלא מצא את מקומו בהם הצטרף לוועד העיר האשכנזי, שם אומץ בחום בידי הרב זוננפלד, שהכיר בכישוריו הפוליטיים.

דה-האן הוביל את תהליך ההתברלות של ועד העיר האשכנזי בשלושה מישורים עיקריים. הראשון היה באמצעות העיתונות, ובעיקר העיתונות הבין-לאומית, שבה השתמש בכישוריו ובקשריו המקצועיים כדי להציג את דרישת ועד העיר האשכנזי להכרה פוליטית נפרדת כמקרה מובהק של הזכות לחופש דת. במישור השני, המשפטי, ניצל דה-האן את הכשרתו כעורך דין וייצג את השקפתו של ועד העיר האשכנזי לפני שלטונות המנדט, שהיו עסוקים אז בניסוחה של חוקת הקהילות. זו נועדה להסדיר את הפעילות האוטונומית של כל אחת מן העדות הדתיות בארץ ישראל.¹³ המישור השלישי שבו פעל דה-האן היה המישור המדיני. הוא נפגש עם מנהיגים ערבים רמי מעלה וטען באוזניהם כי היהדות ה"אמתית", כלומר החרדית, מסתייגת מן ההשקפות הלאומיות של הציונות וכי היא מוכנה לחיות בשלום עם שכניה הערבים.

כבר בגיליונו הראשון עסק העיתון באחת מפעולותיו המשמעותיות של דה-האן להכרה במעמדו המיוחד של ועד העיר האשכנזי. המדובר היה בפגישה שארגן כחודשיים קודם לכן עם איל העיתונות אלפרד הרמסוורת, שנודע בתוארו כלורד נורטקליף, ואשר באותה תקופה היה כנראה האדם בעל ההשפעה הבין-לאומית הגדולה ביותר בעולם. הלורד בא לארץ ישראל במסגרת מסעו סביב העולם ונפגש עם נציגי הקבוצות השונות שחיו בה, ובהם גם עם נציגי ועד העיר האשכנזי.¹⁴ העובדה שהמשלחת החרדית הציגה השקפת עולם מדינית שונה מזו של הנהגת הרוב הציוני, זכתה לביקורת גורפת בעיתונות העברית, ובכך השיגה למעשה את מטרתה, כלומר לברדל את ועד העיר האשכנזי ואת אגודת ישראל מכנסת ישראל.¹⁵

במקביל לפעילות המקומית פעל דה-האן גם במישור הבין-לאומי כאשר פנה בשם ועד העיר האשכנזי אל חבר הלאומים, הגוף שאישר את פעילות המנדט הבריטי. במקביל לשבחים שחלק לארגון על הכרזת המנדט, הוא טען כי "מיליון יהודים [חרדים] אינם חלק מן המנגנון הציוני שנבחר ליצג את כל העם היהודי".¹⁶ זמן קצר לאחר מכן דיווח העיתון על פגישת נציגי ועד העיר האשכנזי בראשות

משה בלוי

הרב חיים יוסף זוננפלד

הרב יוסף צבי דושינסקי

יעקב ישראל דה האן

אגודת ישראל מפני הציונים "הרצחניים"³⁰. בעקבות הרצח, והאשמתם של כלל הציונים ברציחתו, התפרסמו פרטים על עברו של דה-האן, ובמיוחד על קשריו ההומוסקסואליים עם צעירים ערבים. כתוצאה מכך חדל העיתון מלעסוק בדמותו ואילו ועד העיר האשכנזי, אשר הבין כי בהתקרבותו לערבים נגרם לו יותר נזק מאשר תועלת, מיקד מעתה את פעילותו במישור הפנימי בלבד, בניסיון להגדיל את מספר חבריו, שעמד באותה עת על כ־1,500 בלבד.³¹

בשנת 1925 התמקד העיתון בדיווח על התיישבות החרדים בארץ ישראל. הוא דיווח כי חברי סניפים שונים של אגודת ישראל באירופה רכשו קרקע לשם הקמת התיישבות חרדית חקלאית,³² ועסק בהקצאת הסרטיפיקטים לעולים החרדים.³³ לקראת סוף השנה דיווח העיתון על פעילות לקראת הקמתה של נקודת התיישבות החרדית החקלאית הראשונה, מחנה ישראל.³⁴ במקביל נמתחה ביקורת על החרדים אשר התיישבו במקומות שונים בסיועה של התנועה הציונית: "בנקודות הישוב החדש שנתסדו ע"י העולים החדשים שומרי התורה כגון [...] בני ברק [...] קבלו מידי הציונים את הפרוסה המורעלה אשר הושטה להם ונתנה להם לזכות את בניהם בחי[ו]נוכם [...]"³⁵. בסוף השנה הכריז העיתון על ייסודו של היישוב החדש בכרכתו של הרב זוננפלד, ורבנים נוספים אחרים מן היישוב הישן.³⁶

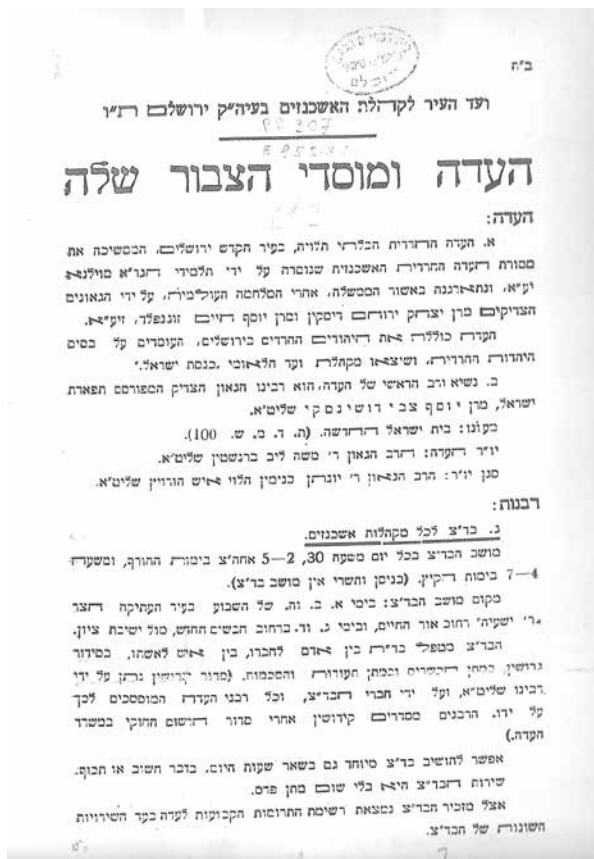
בשנה שלאחר מכן זנח העיתון את נושא התיישבות והתמקד בשני נושאים פוליטיים: קביעת מעמדם הפוליטי הנפרד של ועד העיר האשכנזי ושל אגודת ישראל במסגרת חוקת הקהילות,³⁷ וסיכול מאמצי ההתקרבות בין שתי התנועות הפוליטיות הדתיות – המזרחי ואגודת ישראל. בעוד רבים ממנהיגייה של אגודת ישראל בחו"ל תמכו בהסכם ובשיתוף פעולה בין התנועות, הדגישה סדרת המאמרים "בין המזרחי ואגודת ישראל" דווקא את הצד המבדיל שבין השתיים.³⁸ כמה חודשים מאוחר יותר פרסם העיתון סדרת מאמרים נוספת שעסקה אף היא בשאלת הפירוד בין שתי התנועות.³⁹ כן ניצל העיתון את קיומם של אירועי תרבות וספורט, ובמיוחד את קיומם של משחקי כדורגל בשבת, כדי להדגיש את המחלוקת בין תמיכתו של הרב קוק בנושא הספורט, שאותה גינה העיתון, ובין יחסם השולל של רבני ועד העיר האשכנזי.⁴⁰

לעמדתה העקרונית של התנועה האם, שדגלה בפתחת שעריה לפני כל יהודי שיחפוץ בכך וסירבה לדרישתן של קבוצות קנאיות שהתנו את הצטרפותן לתנועה בהגבלה על אופי המצטרפים אליה, אימץ הסניף הארץ-ישראלי שלה דווקא גישה בדלנית הפוכה. משמעות הרב הייתה כי בארץ ישראל איבדה התנועה את האפשרות להשפיע על מרבית שומרי המצוות שלא היו חלק מוועד העיר האשכנזי, ובהם, כמובן, גם רוב הציבור הספרדי. בלשונו של אחד הדוברים: "והנה אחרי כל המעלות אשר יש לשיטת ההתבדלות, כי זה הוא תריס ומחיצה נגד הזרמים החופשים שלא יכנסו בתוך מחנה ישראל [...] יש ג"כ מעלות לשיטת ההתקרבות אשר כדאי להתחשב עמהם כי על ידי כך יכולים להשפיע על הרחוקים שיעזבו את דרכיהם."²⁶

כתוצאה מכך החליטו ראשי התנועה באירופה לפעול לגישור בין ועד העיר האשכנזי ובין כל יתר הקבוצות הדתיות בארץ ישראל שחסו תחת הנהגתה של הרבנות הראשית. בתחילת שנת 1924 הגיעה לארץ ישראל משלחת בראשותו של הרבי מגור, אחד ממנהיגי החשובים של אגודת ישראל, ופתחה בסדרת מגעים עם מנהיגי ציבור שונים.²⁷ באותה תקופה ממש ארגן דה-האן משלחת בראשותו של הרב זוננפלד שנסעה לשונה שבעבר הירדן המזרחי כדי להיפגש עם מנהיגים ערבים, ובראשם מלך חיג'אז, חוסיין, והאמיר עבדאללה.²⁸ במפגש זה הוצגה שוב עמדתו המדינית השונה של ועד העיר האשכנזי ביחס לערבים, וצעד זה הצטרף לגורמים נוספים שהביאו לכישלונה של משלחת הרבנים של אגודת ישראל. כך הביעו ראשי המשלחת את עמדתם:

בדבר סודר עדת שומרי התורה בירושלים [...] היה רצוי מאד שכולם מכל הצדדים יחד יגשו תיכף בבחירה אחת משותפת לסדר עדה אחת קדושה. [...] אך עם החרדים המתיחסים אל הרה"ג מהרא"י [הרב הגאון מורנו הרב אברהם יצחק] קוק שליט"א ואל הבר"ץ של החסידים והפרושים אי אפשר עוד להם לבוא לידי אחדות כזו מפני רשפי השנאה שעדין לא כבו מלב כל אחד מן הצדדים ואולי מפני טעמים הידועים להם או אולי יש מהם שלדעתם אין רואים כל כך סכנה צופי' מזה.²⁹

כישלון השיחות בין החרדים הקנאים ובין כל יתר הציבור היהודי והמשך פעילותו הפרובוקטיבית של דה-האן, ובמיוחד יחסו כלפי הנהגה הערבית, הביאו בסופו של דבר להירצחו בתחילת חודש יולי 1924. הרצח זעזע את כל המדינה וגונה מימין ומשמאל, ובמקביל מונף בידי העיתון כדי להצדיק את התבדלותו של ועד העיר האשכנזי ושל

מכתב פומבי של הרב זוננפלד למנהיגי הציבור הערבי

העדה ומוסדי הציבור שלה (אוסף הספרייה הלאומית)

חברותם בכנסת ישראל ולהירשם באגודת ישראל, שסירבה לקבל אליה את מי שלא עשה כן.⁴⁶ במקביל גינה העיתון את החרדים שהתנגדו למגמת ההתברלות ונתורו כמסגרת הצינית, חלקם אף באו מקרב אנשי היישוב הישן בירושלים.⁴⁷ עם סיום החלוקה הפורמלית של הציבור היהודי לשני מחנות, קידם העיתון פעילות נמרצת שנועדה להגביר את השפעתה הכלל-ארצית של אגודת ישראל. הצעד הראשון לכך היה קריאה לכינוס ארצי שאליו זומנו ראשי התומכים בתנועה מכל מקומות מושביהם.⁴⁸

כשנה לאחר שניתנה אפשרות הבחירה בין הישארות בכנסת ישראל לפרישה ממנה, אפשר היה להעריך את גודלו של המחנה החרדי הברלני. אולם בעוד אגודת ישראל העריכה כי מספר הפורשים מכנסת ישראל היה בין 13,000-20,000 נפש, הודיע הוועד הלאומי כי מספרם לא עלה על 1,600.⁴⁹ היות שגודל האוכלוסייה היהודית באותה תקופה היה, על פי דיווחי העיתון, כ-150,000 נפש, הרי שגם על פי ההערכה האופטימית לא עלה מספר הפורשים על עשרה אחוזים.⁵⁰ גם נתונים על מערכת החינוך הציגו תמונה דומה כאילו רק כשביעית מכ-30,000 הילדים היהודים בארץ ישראל זכו לחינוך יהודי "אמיתי", כלומר דתי, שמהם פחות מאלף, כלומר כשלושה אחוזים בלבד, למדו

התייצבות המחנה החרדי הנפרד, 1927-1932
 בשנת 1927 מלאו 15 שנים לייסודה של אגודת ישראל, עשר שנים לתום מלחמת העולם הראשונה (בירושלים) ולהצהרת בלפור, וחמש שנים להקמתו של העיתון קול ישראל.⁴¹ בשנים אלה זכה ועד העיר האשכנזי, שנהנה מחסותה של אגודת ישראל העולמית, להכרה כמחנה חרדי לא-ציוני הנבדל מכל יתר הציבור היהודי בארץ-ישראל לא רק במישור האידאולוגי כי אם גם באופן פורמלי. באותה שנה נכנסו הדיונים על חוקת הקהילות לישיורת האחרונה, ואתם גם ההחלטה על מידת האוטונומיה השלטונית שתוענק למחנה החרדי. כמו בשנה הקודמת, גם בשנה זו עמד נושא זה בראש סדר העניינים שבו עסק העיתון.⁴² נושא נוסף שהעיתון המשיך לעסוק בו באינטנסיביות היה הדגשת הפער האידאולוגי בין המזרחי לאגודת ישראל.⁴³ העיסוק בנושא זה פסק בסוף השנה עם עזיבתו של רפאל קצנלבוגן, מי שערך את העיתון מיום הקמתו, ומינויו של מחליפו – עמרם בלוי.⁴⁴ לימים פרש עמרם בלוי מאגודת ישראל והקים את נטורי קרתא כאלטרנטיבה.⁴⁵ בתחילת שנת 1928 נכנסה לתוקפה חוקת הקהילות אשר הסדירה את דרכי התנהלותו של הציבור היהודי בארץ ישראל. העיתון דחק בקוראיו לנצל את הזכות שניתנה להם במסגרת החוקה לבטל את

השלכות שליליות. התכחשותה של בריטניה לעקרונותיה של הצהרת בלפור ולספר הלבן הראשון, אשר ביטויים היה בריסון מספר העולים ובמגבלות על רכישת קרקעות, הבהירה את חולשתו של היישוב היהודי כולו ואת הצורך בפעילות משותפת הן ביחס לגזרותיו של שלטון המנדט והן ביחס ללאומיות ולאלימות הערבית הגואה.

שינוי המגמה של אגודת ישראל בא לידי ביטוי במהלך שנת 1930, בין היתר בהצטרפותה לשביתת מחאה שארגן הוועד הלאומי נגד הגבלת העלייה.⁵⁶ מגמה זו באה לידי ביטוי גם בדיוני ועדת שאו (Shaw Commission) שחקרה את מאורעות תרפ"ט ואת הסכסוך המתמשך בכותל המערבי, ובדיונים שערך הופ סימפסון (Simpson) בנושא ההתיישבות וההגירה לארץ ישראל.⁵⁷ בדיונים אלה ובפגישות ישירות עם הנציב העליון הסבירו אנשי אגודת ישראל, כפי שטרח העיתון להדגיש, כי המחלוקת בינם ובין ההנהגה הציונית היא רק בענייני פנים בעלי השלכות דתיות, ואילו בנושאים הקשורים למעמד ולזכויותיהם של כלל היהודים הם רואים את הדברים עין בעין עם יתר הציבור היהודי.⁵⁸

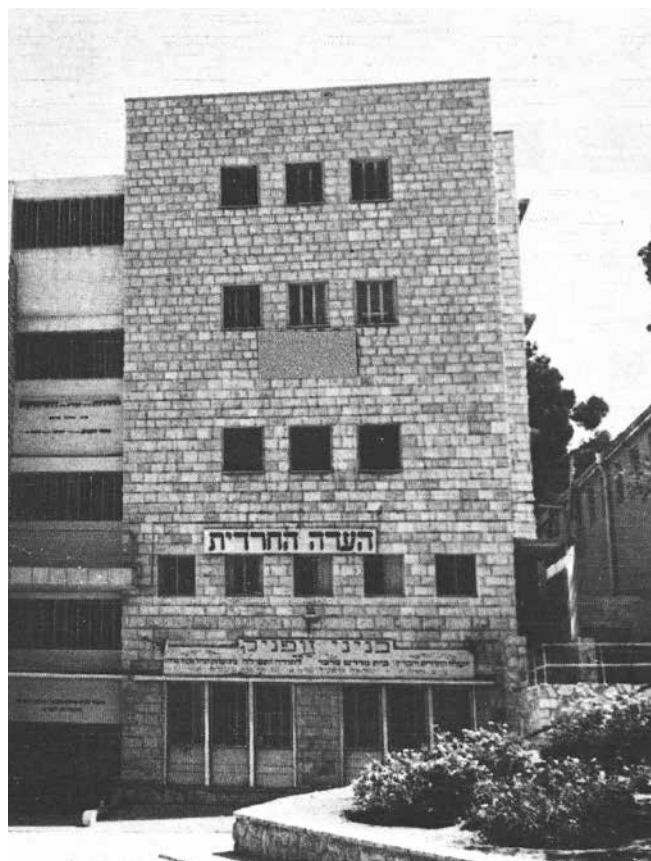
עם פרסומו של הספר הלבן השני בשנת 1930 התברר כי נוספו בו מגבלות רבות על עליית היהודים והתיישבותם. ההנהגה החרדית הבינה כי גזרות אלה יפגעו גם, ואולי במיוחד, בעלייתם ובהתיישבותם של החרדים שהיו מיעוט בקרב מקבלי הסרטיפיקטים. לכן, בעוד כלפי פנים המשיכה אגודת ישראל להצביע על מחדלי התנועה הציונית, כלפי חוץ היא נתנה גיבוי לצעדי המחאה של ההנהגה הציונית נגד הספר הלבן.⁵⁹ שינוי המגמה בא לידי ביטוי בהפסקה כמעט מוחלטת של המתקפות על התנועות הציוניות ובמיוחד על המזרחי. כתוצאה מכך פחת מאוד מספר היוצאים מכנסת ישראל. כדי להתמודד עם כך פרסם העיתון את "שיר היוצאים":

היו אבותינו	יוצאים ביד רמה
נהיה גם אנו	יוצאים בעז ועצמה
תהיה לכלנו	עדה חרדית תמה
זאת תקוותנו	ימין ד' רוממה
אם לצרינו? ⁶⁰	הלנו אתה?

בשנת 1931 הושלמה חקיקתו של חוק הקהילות שבמסגרתו התחזק מעמדו הנפרד של ועד העיר האשכנזי. נוסף על תפקידיו הדתיים הורשה כעת הוועד להנפיק גם תעודות רשמיות ללידות, לפטירות ולנישואים.⁶¹ בעקבות זאת גבר כוחו הפוליטי וראשיו, ובמיוחד הרב זוננפלד, חזרו לעשות שימוש בשאלה הערבית כדי להדגיש את כידולם מן המחנה הציוני. במהלך הדיונים על מעמדו של הכותל פרסם הרב זוננפלד את המאמר "האמת והשלום", שבו קרא:

ראשי עם ישראל באה"ק [בארץ הקודש], יהיו הראשונים אשר יקראו לשלום, ולב מנהיגי וראשי העם הערבי יתעורר לקראתם להשיב שלום לעם [...] בתור אחד מזקני הארץ [...] הנני מרשה לי לפנות בזה אל כל תושבי הארץ הקודש בלי הבדל גזע ודת [...] לחוס על ארץ הצבי ועל חלקי העמים היושבים בה, לגשת יחד לבנות חרבות המדות ולקומם רגשות רגשי האנושות.⁶²

שבוע לאחר מכן פרסמה גם אגודת ישראל הצהרה על עמדתה בשאלה הערבית, ונציג של אגודת ישראל השתתף בקבלת הפנים הרשמית

בית מוסדות העדה החרדית

במוסדות החינוך שהקימה אגודת ישראל.⁵¹ בעקבות זאת החלו כתבי העיתון בדיון בשאלת "הסעיף הרביעי" שקבע כי אגודת ישראל לא תקבל לשורותיה את מי שלא פרוש מכלל ישראל, החלטה שהגבילה את יכולתה לצרף לשורותיה שומרי מצוות מתונים.⁵²

בסוף שנת 1929 פרצה שוב המחלוקת על התנהלות הערבים בכותל המערבי.⁵³ תגובות מתלהמות משני הצדדים להיטו את האווירה ובעקבותיה יצאו מאות ערבים לפרוע ביהודים. באירוע, שנקרא לימים "פרעות תרפ"ט", נהרגו יותר מ-130 יהודים בחברון, בירושלים ובמקומות נוספים, ובהמשכו הטילו הערבים חרם על סחורות יהודיות.⁵⁴ העיתון מתח ביקורת על ההנהגה החרדית שמאז רצח דה-האן זנחה את מעורבותה בענייני חוץ והניחה לציונים לקבוע את סדר היום הציבורי.⁵⁵ התנהלותם הרצחנית של הערבים, שלא היססו לפגוע גם בבני היישוב הישן המתונים בהשקפתם המדינית, וההכנות לפרסומו של הספר הלבן השני בסוף שנת 1930, סימנו את תחילתו של שינוי המגמה בקרב הנהגת הציבור החרדי.

קודם לאירועים אלה, בהתחשב בהצהרת המנדט ובעקרונות הספר הלבן הראשון, נתפסה ההנהגה הציונית ככולי-יכולה כמעט. לכן למרידה בה, כלומר היציאה מכנסת ישראל ומיצובה של אגודת ישראל כגוף פוליטי נפרד, לא היו, מבחינת הציבור החרדי הבדלני,

מכתבו של הרב זוננפלד למלך פייסל

קול השופר נגד ספרו של הרב קוק

מסיבות ציוניות מוצהרות, הם לא מצאו סיבה להיכבד מכלל היישוב היהודי בארץ ישראל.⁶⁸ פרנסי התנועה ביקשו שממלא מקומו של הרב זוננפלד יהיה מי שמחד גיסא ימציא דרך לשמר את מעמדה הברדלני, ומאידך גיסא ירחיב את מעגל המצטרפים לאגודת ישראל, שהפערים האידיאולוגיים בתוכה הלכו וגברו.

בין המועמדים שנבחנו, ואשר ניאותו למלא את התפקיד, בלט הרב יוסף צבי דושינסקי מחוסט שבצ'כוסלובקיה, שהוזמן לבקר בארץ ישראל במסגרת קבוצת תיירים שארגנה אגודת ישראל.⁶⁹ במהלך ביקורו הוא פגש את הרב זוננפלד שנפטר כמה ימים לאחר מכן והרב דושינסקי נקרא להספידו בתור האישיות התורנית הבכירה בירושלים באותה העת.⁷⁰ למרות התרשמותם החיובית מן הרב דושינסקי, לא מיהרו ראשי ועד העיר האשכנזי ואגודת ישראל להכריע. הם העדיפו למנות רב ליטאי שייצג את ערכיו של מרבית הציבור החרדי שמוצאו היה מרוסיה ומפולין ולא מהונגריה. אולם בחודש אוגוסט בא לארץ רב הונגרי נוסף, ר' יואל טייטלבוים מקרולי שברומניה, לימים הרבי מסאטמר, שהציע למלא את מקומו של הרב זוננפלד.⁷¹ הוא הבהיר כי בניגוד לעמדתו המתונה של הרב דושינסקי, הוא ידאג לשמר את עקרון ההתבדלות גם מפני אותם חרדים מתונים שזה מקרוב באו. הפופולריות שלה זכה בקרב החוגים הקנאיים עודדו את הפרנסים להכריע בזריזות ולהכריז על הרב דושינסקי, המתון יותר, כממלא מקומו של הרב זוננפלד.⁷²

עידן של שינוי, 1933–1938

גורם נוסף שגרם למתיחות באותה תקופה היה סדרת התקפות חריפות על הרב קוק, חלקן של עורך העיתון, עמרם בלוי. בתגובה לכך הכריזו

לפייסל מלך עיראק.⁶³ מגמה זו גברה בהמשך השנה, כאשר עלתה מחדש שאלת משחקי הכדורגל בשבת.⁶⁴ אז ביקשו החרדים מראשי הציבור הערבי, שנגדם שיחקו היהודים בכדורגל, לכבד את מצוות הדת היהודים ולהימנע ממשחק בשבת, והללו נענו בחיוב.⁶⁵ בהמשך לכך פרסם העיתון את המכתב ששלחה אגודת ישראל להנהגת הקונגרס הערבי שהתכנס בירושלים:

אין להיהודים שום כונה לפגוע בזכויות המושלמים של המקומות הקדושים להם. או לתבוע איזה זכות על המקומות בהם [...] הננו דוחים בהחלט כל חשד המיניח לנו רצון של תביעת זכויות על המקום המקודש לכם הנקרא בשם "מסגד אל עקסא" ושאר המקומות הנמצאים בשטח הר הבית [...] אנו מקוים שרוח של שלום תהיה נסוכה על פני הקונגרס [...] והקדוש ברוך הוא יפרוס סוכת שלומו על כל תושביה [של ארץ ישראל]. חתום: מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל.⁶⁶

שנת 1932 הייתה אחת השנים המשמעותיות לגורלה של היהדות החרדית בארץ ישראל. היחלשותו הפיזית של הרב זוננפלד, שהיה כבר בן 84, עוררה את הנהגתה של אגודת ישראל למצוא לו ממלא מקום ראוי בחו"ל. האתגר שעמד לפני הרב הנבחר היה מורכב, שכן עם חלוף הזמן התגוננה האוכלוסייה החרדית בארץ ישראל. בעלייה הרביעית, כ-70,000 נפש, באו לארץ אלפי עולים חרדים, רבים מהם חסידי גור שעלו בהמלצתו של רבם.⁶⁷ רוב העולים הללו רצו להמשיך בארץ ישראל באורח החיים הבורגני שלו הורגלו באירופה, והעדיפו להתיישב בערי השפלה והחוף, כמו תל-אביב, בני ברק ופתח תקוה, ולא בערי הקודש. עולים אלה הקימו עסקים או מצאו מקומות עבודה ולא הצטרפו למעגל הנתמכים במנגנוני החלוקה. לילדיהם הם ביקשו להעניק חינוך תורני המלווה בהשכלה כללית, ואף שלא עלו לארץ

כחה של אגודת ישראל בארץ ישראל היה טמון בכוח האחדות שלה, היותה) מונחת באיחוד הערות של נושאי דגלה ובהופעתה המאוחדת כלפי הישוב היהודי וכלפי הישוב הלא יהודי [...]. כל זמן שאחדות זו שררה, בכל זמן שהיה אחוד בין הפעולה בארץ ישראל, והיחסים שבין ארץ ישראל והגולה היו קבועים וקיימים על יסוד אמון הדדי היתה הברכה שרויה במעשיה [...]. ומאז נראו בה פרצות בעבודתה מאז שהפעולות נעשות על ידי אנשים שונים ועל ידי חוגים שונים, אין היא יכולה עוד להתקיים.⁷⁹

המשלחת המליצה על שינויים ארגוניים, שהחשוב שבהם היה הקמתה של הנהגה ארצית בראשותו של משה בלוי, שתפעל בנפרד מזו של ועד העיר האשכנזי ותיתן ייצוג גם לחרדים מפולין ומגרמניה שהיו בעלי השקפת עולם מתנה יותר.⁸⁰ ביוני הגיעה לארץ המשלחת השנייה שבה השתתף הדור הצעיר של רבני חסידות ויז'ניץ, שנטלו אף הם חלק בהנהגת אגודת ישראל. שלושה חודשים מאוחר יותר שב הרבי מגור לביקור נוסף.⁸¹ באמצע שנות השלושים התחדשה פעילותן של שתי תנועות בנות: תנועת הפועלים, שפעלה באמצע שנות העשרים אבל הפסיקה את פעילותה, ותנועת הצעירים. שתיהן קיימו אספות ארציות במהלך השנה.⁸²

בשנת 1936 המשיך העיתון לדווח על התפתחותו של היישוב היהודי מחוץ לירושלים.⁸³ כך תיאר זאת שלמה זלמן מוזס מפתח תקווה, במאמר תחת הכותרת "קול מישוב חדש":

כל המסתכל בעין חודרת על מהלך העניינים ועל המתהווה במחנה רבני ארץ ישראל ירגיש בשינוי [...] אפשר לומר שתגבורת העליה החרדית בשנים האחרונות וריבוי הקהל שומרי תורה, כ"י [כן ירבון], היא שהכניסה רוח חיים בציבוריות הדתית [...] אסיפות, ועידות, כינוסים והתוועדויות, התחלה של פעולות חשובות פה ושם בשטח התנועה [...] בשנים האחרונות גדל מספר הרבנים החרדים בעלי השקפה חרדית ברורה ביחוד במושבות. גם הרבה רבנים גדולי תורה בישוב החדש שחשבו עד עתה למצוא רק דרך של פשרות עם היהדות החופשית [...] רואים כבר היום שכל עמל היה לשוא.⁸⁴

האופטימיות באשר לעתידו של היישוב פסקה עם פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 ותחילתה של סדרת מעשי פרעות ביהודים.⁸⁵ הצורך בהגברת שיתוף הפעולה עם ההנהגה הצייונית עורר מחדש את שאלת יחסה של התנועה אל כלל הציבור היהודי בארץ ישראל, ואגודת ישראל הצהירה:

אין אגודת ישראל שוללת את עבודת הישוב, את המסירות המופתית של העם לכנות לו בית בארץ ישראל [...] אבל אגודת ישראל נמנעת גם מלהיב את הישוב יותר מכפי המידה, מלעשות את הישוב בארץ ישראל כיסוד היחיד של היהדות [...] אגודת ישראל רואה בישוב ארץ ישראל הכנה לגאולה, תנאי נוח לקיום העם, תנאי נוח לקיום התורה, אבל לא כמטרה בפני עצמה, לא כתכלית קיומו של עם ישראל.⁸⁶

עם סיומה של השביתה החל העיתון לדווח על ועדת החקירה שקמה בעקבותיה, בראשות הלורד ויליאם רוברט פיל (Peel), ועל השתתפותה של אגודת ישראל בדיוניה.⁸⁷ בדיעה מיוחדת התבשר הציבור החרדי בירושלים על איחוד בין בתי הדין של הפרושים ושל החסידים ועל הקמתה של העדה החרדית, שהחליפה את ועד העיר האשכנזי כארגון החרדים הלא-צייונים בירושלים.⁸⁸ העיתון התרכז בשלושה נושאים עיקריים. הראשון, חידוש פעילותו של ארגון הצעירים.⁸⁹ הנושא השני עסק בדיווח על הקמת מוסדותיה של העדה החרדית ועל הזמנתו של

כותרת קול ישראל

חברי הרבנות הראשית חרם על העיתון קול ישראל. גם ראשי אגודת ישראל העולמית הביעו זעזוע מן הפרסומים הארסיים וחששו לאובדן שליטה על הנעשה בסניף הארץ-ישראלי של התנועה. העורך עמרם בלוי פוטר ואחיו, משה בלוי, מילא את תפקיד העורך עד לפטירתו בשנת 1946.⁷³

העורך החדש הסיט את תשומת הלב של העיתון מן הנעשה בירושלים ומיקד אותה בצורכיהם המזונחים של העולים החרדים שהתיישבו ביישובים היהודים החדשים. כך התייחס לבעיה הכתב יהודה הלוי שחטר: "אין דואג למחנה הרב הזה ואין מדבר בצרות נפשות החיל הגדול היוצא מרשותה המעולה של תורה ושוקע בעולם אחר, עולם שאין בו לא ישיבות ולא שיעורים לתורה, לא השפעה, ולא דרכה של תורה, אלא אכילה ושתי' וגשמיות כמטרה סופית".⁷⁴ עניין מרכזי נוסף שבו עסק העיתון באותה שנה היו ההכנות לבואו של הרב דושינסקי בערב ראש השנה תרצ"ד (אוגוסט 1933), והשינויים שעמדו להתחולל בצבור החרדי כתוצאה מכך.⁷⁵

בשנה שלאחר מכן המשיך העיתון לדווח על המתרחש בהתיישבות החרדים מחוץ לירושלים, במיוחד בכני ברק ובתל אביב. התיישבות זו סימלה את הקרע האידאולוגי שאירע בחברה החרדית בארץ ישראל, והחמיר ככל שחלף הזמן.⁷⁶ שני נושאים נוספים העסיקו את העיתון. הראשון היה הידרדרות מעמדה של מערכת החינוך החרדית בהשוואה לזו של כלל הציבור היהודי. נתונים חדשים הראו כי מספר התלמידים הדתיים, לרבות אלה מן הצינונות הדתית, לא עלה על כשביעית מכלל התלמידים היהודים, וכי מצבם של מוסדות החינוך החרדיים היה במגמת ירידה בהשוואה לתקופות קודמות.⁷⁷ הנושא השני הייתה מעורבותה של אגודת ישראל בבחירות לעיריית ירושלים שבמהלכם שיתפה פעולה, בתמיכתו של הרב דושינסקי, עם המפלגות הצייוניות.⁷⁸ שנת 1935 עמדה בסימן ניסיונה של ההנהגה העולמית של אגודת ישראל למצוא פתרון למתחים הגוברים והולכים בקרב ציבור שומרי המצוות בארץ ישראל. מתחים אלה באו לידי ביטוי בשני מוקדים עיקריים: בין אגודת ישראל בארץ ישראל מצד אחד ובין המזרחי והרבנות הראשית מן הצד השני. ובתוך אגודת ישראל עצמה: בין ועד העיר האשכנזי שייצג את הציבור הירושלמי השמרן ובין הציבור החרדי המתון יותר שמרכיבו התיישב מחוץ לירושלים. כדי לפתור בעיות אלה נשלחו לארץ ישראל שלוש משלחות. הראשונה, בראשותו של הרב שמואל דוד אונגר מניטרה שבסלובקיה, הגיעה בחודש פברואר ולאחר שנפגשה עם אישים שונים פרסמה את מסקנתה:

נושאים אחרים. הראשון, הכרזתם של הבריטים על הספר הלבן שהביאה את אגודת ישראל להגיב כך:

הניסיונות המרים הנארגים בשבועות האחרונים בלונדון בכונה לפגוע בזכותנו הנצחית בארצנו הקדושה [...] מטילים על אגודת ישראל בארץ ישראל להתריע ולהתייצב יחד עם כל צבורי ישראל כנגד המזמה הנוראה למעט את דמותו של הישוב היהודי בתוקף הגבלות וצמצומים בהתנאים היסודיים וההכרחיים להחזקת הקשר שבין האומה וארצה [...] התכנית המאמת לצמצם את העליה היהודית ולקבוע עבור עם ישראל סטטוס של מעוט בארצו – אינה יכולה להתקבל.¹⁰¹

הנושא השני שהעסיק את העיתון היה הפעילות הפוליטית של אגודת ישראל בארץ ובחו"ל. במישור המקומי דיווח העיתון על אספות במקומות שונים, ובמיוחד על הקמתו של סניף מקומי של אגודת ישראל בירושלים.¹⁰² תוך התעלמות תמוהה מן המצב הקשה של יהדות אירופה טען משה בלוי:

בזמן האחרון חדלו מרכזי אגודתנו בגולה מלהתעניין בגורלה של ארץ ישראל. גם ועד הפועל העולמי אינו מראה התענינות מספיקה בגורלה של היהדות החרדית בארץ [...] והמצב הזה [...] נמשך יותר מעשרים שנה. עברו עליו עליות וירידות, לא כל הזמנים היו שונים, אבל הוא נמשך ונשאר קים. ועתה הגענו לידי מצב שכזה אשר אם ינתן לו רשות להמשיך הוא יביא לידי אפיסות גמורה של כל הקים לאגודת ישראל בארץ ישראל. מרכזי הגולה שחררו עצמם מחובת ארץ וכיום הזה מסופקני אם קיימת ארץ אחת בחו"ל שדואגים בה עבור מפעלי אגודתנו בארץ.¹⁰³

במקביל עקב העיתון אחר התפתחות שעמדה לשנות את פניה של התנועה כולה. לאחר שנים רבות שבהן לא פעלה אגודת ישראל בארצות הברית, אלא רק תנועת הצעירים שלה, קיימה כעת התנועה את ועידתה הארצית הראשונה.¹⁰⁴

שנת 1940 עמדה בסימן משבר כלכלי חמור עקב הפסקת התרומות מאירופה, שהעמיד בסכנה חלק ממוסדות היישוב הישן.¹⁰⁵ העיתון קיים דיון נוקב על מחויבותה של אגודת ישראל ליטול חלק במגבית מס החירום שנועדה לתמוך במוכנותו של הציבור היהודי בעת המלחמה.¹⁰⁶ עם זאת נושא העניין העיקרי של העיתון המשיך להיות המעקב אחר היהדות החרדית ההולכת ומתהווה באמריקה ופעילות ההצלה שיוזמה, בעיקר לטובת הרבנים ובני הישיבות.¹⁰⁷

בניגוד לשנים הקודמות, בשנת 1941 נמנע העיתון מדיווח על הנעשה באירופה ומרבית תשומת הלב הופנתה לנעשה בארץ ישראל. כמעט בכל הגיליונות התפרסם דיווח על הפעילות בסניפים השונים של אגודת ישראל, ששיאה כוון לוועידה הארצית הראשונה של התנועה בארץ ישראל שהתקיימה בפתח תקוה.¹⁰⁸ בכינוס זה הכריז הוועד הפועל על מטרתה של התנועה: הקמתה של מועצת גדולי התורה בארץ ישראל; חיוב החברים לתרום באופן קבוע לתנועה; הצבת רבנים משפיעים בתל אביב וביישובים אחרים; הקמת ועדה שתגבש את עקרונות התנועה ביחס לכלל היישוב היהודי; ניסוח תקנון לנשיאות המועצה; הוצאתו לאור של עיתון יומי; והשתדלות בממשלה להגדיל את התקציב לחינוך החרדי. הפעילות הנמרצת בחוגי אגודת ישראל באה לידי ביטוי בהוצאתם לאור של כמה עיתונים, ובהם העיתון בית יעקב של תנועת הבנות, שערים של פועלי אגודת ישראל ובנערינו של תנועת הנוער האגודתי, שהחליף את צעירי אגודת ישראל. במקביל

הרב זליג ראובן בנגיס (1854–1953) לשמש כראב"ד שלה.⁹⁰ הנושא השלישי והחשוב מכולם עסק בדיווח אינטנסיבי מן הכנסייה הגדולה של אגודת ישראל במריינבאד שבה דנו מאות נציגים מ-13 מדינות בשאלת הקמתה של מדינה יהודית.⁹¹

בדיעבד אפשר לציין את התקופה שחלפה מאז נפטר הרב זוננפלד בשנת 1932 כתקופת ההתפכחות של הציבור הלא-ציוני בירושלים ושל הנהגתו. בתחילת שלטון המנדט הם פעלו בנחישות כדי ליצור קהילה נפרדת מכלל הציבור היהודי בארץ ישראל ואף זכו להכרת השלטונות בכך. בהמשך פעלו ראשיו של ציבור זה, בחסותה של אגודת ישראל העולמית, להחיל את סטנדרט ההתבדלות והקנאות הדתית גם על הקהילות החרדיות שמחוץ לירושלים. פטירתו של הרב זוננפלד ועלייתם לארץ של חרדים בעלי השקפת עולם מתונה יותר, וכן אירועים חיצוניים כמו התגברות האנטישמיות באירופה ומעשי האיבה של המרד הערבי, הביאו את ראשי אגודת ישראל העולמית לדרוש שינוי בהנהגת הסניף הארץ-ישראלי שלה.

כתוצאה מכך פנה הציבור הירושלמי ומנהיגיו הקנאים יותר להשקפות עולם מתונות יותר. תהליך זה לווה גם בסממנים פוליטיים, עם חזרתה לפעילות של פועלי אגודת ישראל שהציגה קו מתון יותר כלפי הציבור הציוני. מן העבר השני של המפה הפוליטית ייצגו צעירי אגודת ישראל קו קנאי יותר מזה של התנועה האם. למרות חילוקי הדעות, ומכורח הנסיבות הפוליטיות, שיתפו מדי פעם התנועות הללו פעולה זו עם זו.⁹² עלייתו של המחנה החרדי המתון יותר בסניף הארץ-ישראלי של אגודת ישראל לוותה בהנמכת חומות ההתבדלות, אשר באה לידי ביטוי בהתעלמות מן הדרישה שהמצטרפים לתנועה יפרשו קודם לכן מכנסת ישראל.⁹³ קו מתון זה ליווה מעתה את יחסה של אגודת ישראל אל יתר היישוב היהודי עד להקמתה של מדינת ישראל, ובא לידי ביטוי בהקמתה של החזית הדתית, מפלגה שאיחדה הן את הדתיים הלאומיים והן את החרדים, ובהשתתפות נציגיה של אגודת ישראל בממשלות הראשונות.⁹⁴

בצל הספר הלבן והשוואה, 1938–1944

שנת 1938 הייתה אחת השנים הקשות בתולדות היישוב. בשנה זו התעצמו הידיעות על פרעות ביהדות אירופה, מרומניה שבמזרח ועד גרמניה שבמערב.⁹⁵ במקביל נמשכו הפרעות ביהודי ארץ ישראל, ובסוף השנה הגיע מספר ההרוגים היהודים למאתיים.⁹⁶ על אלה נוספה התכנית הבריטית להגביל את עליית היהודים לארץ ישראל ולקצץ בזכויותיהם של אלה שכבר התגוררו בה.⁹⁷ החמרה נוספת חלה גם ביחסים בין יהודים חילונים ורתיים, והפרות הדת הפכו לעניין שבשגרה.⁹⁸ על כך הגיבה אגודת ישראל: "אין אנו רוצים שארץ ישראל תהי' ערבית ובכל נפשנו נגן על ארץ ישראל בפני סכנה זו. אבל אין אנו רוצים גם שארץ ישראל תהי' יהודית שמעשיה יהי' מעשי הערבים [...] שלטון ערבי נושא בחובו סכנה לגוף היהודי ושלטון יהודי שמעשהו ערבי נושא בחובו סכנה להנפש הישראלית. והנפש יקרה לנו מהגוף."⁹⁹ בשנת 1939 התמעטו הדיווחים על שואת יהודי אירופה והידיעות הספורות שחלחלו היו תמציתיות ולא ברורות.¹⁰⁰ העיתון עסק בשני

מחורבן לתקומה 1945–1949

שנת 1945 עמדה בסימן סוף מלחמת העולם השנייה, השאיפה להבאת הניצולים לארץ ישראל והציפייה להקמתה של מדינה יהודית.¹²⁵ משה בלוי, מנהיגה של אגודת ישראל ועורך העיתון, העריך בטעות שאחרי היטלר "סר פחד הערבים מפני התהוות רוב יהודי בארץ ישראל, עכ"פ לעשרות שנים [...] אין מאות אלפים העומדים כעת לעלות לארץ ישראל".¹²⁶ כן דיווח העיתון על מצב העקורים, על התאוששות הקהילות היהודיות באירופה ועל שובם לפעילות של מרכזי היהדות החרדית.¹²⁷ במחצית השנייה של השנה עסק העיתון בשני עניינים מרכזיים. הראשון היה הבחירות לעדה החרדית, שתוצאתן הייתה ניצחון לנטורי קרתא ודחיקת רגלם של אנשי אגודת ישראל מארגון זה.¹²⁸ הנושא השני היה האספה הכללית הראשונה של אגודת ישראל לאחר השואה, שהתקיימה בלונדון.¹²⁹ האספה קבעה את מטרות התנועה לעתיד הקרוב:

להכין את העם היהודי לחידוש אחדותו ודבקותו עם ארץ ישראל עפ"י מצוות השם ושלטון התורה. עבודה הכנה זו קובעת את כל פעולותיה של אגודת ישראל מחוץ לגבולות ארץ ישראל [...] עבודת אגודת ישראל בארץ ישראל צריכה להקיף פעולות חינוכיות, פוליטיות, כלכליות ומפעלי בנין ותקומה [...] אגודת ישראל תחתור ברציפות לקראת הבטחת שיתוף פעולה עם אישים וקבוצות המגלים נכונות שיתוף פעולה עם האגודה. השיתוף אפשרי רק בתנאי שפעולותיהן של ההסתדרויות האחרות אינן מזיקות לתכניתה הארצישראלית של אגודת ישראל.¹³⁰

שנת 1946 נפתחה בדיווחים רבים על ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ועל מעורבותה של אגודת ישראל בפעילותה.¹³¹ במקביל דיווח העיתון על עלייתם של ניצולי שואה, חלקם באופן בלתי חוקי, והתאונן על מיעוט העולים החרדיים.¹³² במחצית השנייה של השנה עסק העיתון בפטירתם של שניים ממנהיגי החשובים של אגודת ישראל בארץ ישראל: משה בלוי ויצחק ברויאר.¹³³ פטירתם של השניים הביאה להחרפה במחלוקת בין אגודת ישראל ובין תנועת הפועלים שלה.¹³⁴ את מקומו של בלוי בעריכת העיתון תפס משה גליקמן-פרוש, ואילו בנו של משה בלוי, עמרם, תפס את מקומו ככותב הטורים הפובליציסטיים.¹³⁵

השנה הבאה עמדה גם היא בסימן המחלוקת הפנימיות, ומי שניווט כעת את הקו האידיאולוגי של העיתון היה עמרם בלוי. כדי לטשטש את חומרתן של מחלוקות אלה הרבה העיתון לדווח על הנעשה בקהילות החרדיות בכל רחבי העולם. למרות המחלוקות, ואולי בגללן, הצליח העיתון לרכוש לעצמו מכונת דפוס.¹³⁶ בהמשך השנה דיווח העיתון על הקמתה של ועדת החקירה של האו"ם ועל הופעתה של משלחת מטעם התנועה, בראשות הרב דושינסקי.¹³⁷ סוף השנה עמד בסימן אספות שקיימה אגודת ישראל בחוץ לארץ, אשר בעקבותיהן חל ארגון מחודש של הנהגת התנועה בארץ ישראל.¹³⁸ עם זאת חש עמרם בלוי כי

ימים גדולים מאד לפני עם ישראל וארץ ישראל, דברים גדולים מתרחשים בעולמנו, דורנו היסטורי הוא. אפשר לומר כי מאז יצאנו לגלותנו הארוכה לא עמדנו לפני בעיות חמורות, וכה אחראיות, רציניות ומכריעות [...] אשר כל אחת מהן נוגעת לנשמת עם ישראל, לעתידו. עצם הבעיה 'מדינה יהודית' [...] האחראיות הגדולה ששאלה זו מטילה על הציבור החרדי טרם נראית [...]

לכך קמה גם הוצאת הספרים החרדית נצח.¹⁰⁹ בשנה זו ציין העיתון בגיליון חגיגי גם עשרים שנה להקמתו.¹¹⁰

בשנת 1942 התחדשו הדיווחים על הנעשה באירופה,¹¹¹ ובהתעלמו מחומרת המצב המשיך העיתון לעסוק הן במחלוקות בין המזרחי ואגודת ישראל,¹¹² הן במחלוקות הפנימיות שבתנועה החרדית עצמה שהביאו את משה בלוי להתבטא במרירות כי "ככל המפלגות אגודת ישראל".¹¹³ בשל המחלוקת הפנימית החליטה התנועה להוציא לאור את השבועון הדרך, שבו ניתן ביטוי לקולם של החרדים המתונים יותר שהתגוררו מחוץ לירושלים.¹¹⁴ לקראת סוף השנה החל להתחזרר היקף החורבן באירופה. ההסתדרות העולמית של אגודת ישראל הכריזה כי "סכנת כליון גמור מאיימת באופן תכוף על מיליוני אחינו היהודים הכלואים בבית הסוהר הגדול הזה", ואילו הרב דושינסקי הכריז על יום תענית.¹¹⁵

בראשית שנת 1943 עסקו דיווחי העיתון בעיקר בשתי פרשיות משנה של השואה. הראשונה הייתה פרשת "ילדי טהרן", גורלם של ילדים שניצלו מן השואה, הובאו לטהרן וכעת ביקשו הארגונים הצייוניים לפזרם במוסדות חנוך שאינם חרדיים.¹¹⁶ הפרשה השנייה הייתה סיפור התאבדותן של 93 נערות, תלמידות מוסד החינוך החרדי לבנות – בית יעקב, כדי שלא תיפולנה לידיהן של הגרמנים.¹¹⁷ בהמשך השנה עסק העיתון במחלוקות פנימיות בתוך הארגון, ובעיקר בזו שבין הנהגה הירושלמית הקנאית ובין זו שהתפתחה כאלטרנטיבה לה בתל אביב.¹¹⁸ העיתון דיווח גם על פעילותו של הסניף הירושלמי והפורש של פועלי אגודת ישראל (פאג"ם), ששילב עמדות אנטי-צייוניות עם פעילות נמרצת למען הפועל החרדי.¹¹⁹

הגיליון הראשון של שנת 1944 נפתח במאמרו של משה בלוי, שהציע ליהדות החרדית להתכונן ליום שאחרי המלחמה.¹²⁰ למגמה זו היה ביטוי ממשי כאשר ראשוני הארמו"רים החסידיים שניצלו מן השואה, הרבי מבולז והרבי מוויז'ניץ, באו לארץ במהלך המלחמה.¹²¹ במחצית השנייה של השנה התרכז העיתון בהכנות לוועידה הארצית של אגודת ישראל, שנועדה לעצב את דמותו של הארגון בעקבות השואה ולקראת הקמתה של מדינה יהודית. הפילוג בתנועה היה כה רב עד כי 21 מפלגות התחרו על קולותיהם של הבוחרים.¹²² אחת ההחלטות החשובות שהתקבלו בוועידה הייתה זו שהכריזה על הקמת מועצת גדולי התורה. בכך למעשה הודח הרב דושינסקי ותפיסת העולם הקנאית שייצג, מעמדת הסמכות התורנית הגבוהה ביותר בתנועה.¹²³ השנים 1938–1944 היו השנים הגורליות ביותר בתולדותיו של העם היהודי בכלל, והיהדות החרדית בפרט. אולם, אם בוחנים את השתקפותה של תקופה זו בעיתונה המוביל של התנועה החרדית אגודת ישראל, אפשר לראות שההתייחסות אליה הייתה זניחה הרבה יותר מן המחויב.¹²⁴ יתרה מזאת, לא רק שהעיתון מיעט להתייחס לשואת היהודים ולמשמעותה על גורל היהדות החרדית, אלא שהיריבויות והמחלוקת הפנימיות בתוך התנועה העידו כי הן ראשי התנועה, והן עורכי העיתון, לא העריכו נכון את גודל האסון המתרחש לנגד עיניהם. קוצר הראות וצרות האופקים המדינית התבטאה לא רק ביחס לשואה ולגורל עתידו של העם היהודי באשר הוא, אלא גם באשר לעתידה של היהדות החרדית במדינה היהודית שהלכה והתגבשה לנגד עיניהם.

המתונים שהתגוררו מחוץ לירושלים. בשנת 1944 החל לצאת לאור העיתון **החומה**, שבועונים של נטורי קרתא, ובשנת 1946 החל הופיע העיתון **העדה**, עיתונה של העדה החרדית.¹⁴⁸ שני אלה סיפקו במידה מסוימת את צרכיו של הציבור הקנאי יותר. העיתון **שערים**, עיתונה של תנועת פועלי אגודת ישראל המתונה, החל לצאת לאור כבר בשנת 1934, אולם לא באופן סדיר. החל משנת 1945 נדפס העיתון באופן סדיר כירחון, ובשנת 1947 הפך לשבועון ובכך מילא את צרכיו של הציבור החרדי המתון יותר. התחרות הקשה וחוסר הרלוונטיות הביאו לכך שבסוף שנת 1948 סגר קול ישראל את שעריה. כתחליף לו הוציאה התנועה את העיתון היומי **המבשר** שיצא לאור במשך כמה חודשים ונסגר, ואילו תנועת פאג"י הירושלמית הוציאה את היומן שגם הוא נסגר לאחר פחות משנה והוחלף בעיתון **הקול**.¹⁴⁹ את מקומו של קול ישראל כעיתונה הראשי של אגודת ישראל תפס **המודיע**, שממשיך להופיע.

סיכום

תקופת המנדט הבריטי הייתה תקופה מכרעת בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בכלל ובתולדות התעצבותה של התודעה החרדית בפרט. העיתון **קול ישראל** ליווה את התקופה כמעט מראשית ועד סופה והעיון בו מאפשר לבחון את התהליכים שעברו על החברה החרדית בתקופה הקצרה הזאת, כשלושים שנה אורכה. אפשר לתאר את המחצית הראשונה של התקופה, עד אמצע שנות השלושים, בשם "תקופת הגיבוש והתקווה". את מחציתה השנייה, שהסתיימה עם הקמתה של מדינת ישראל, אפשר לכנות "תקופת ההתפכחות". תוצאות שתי התקופות היו מעברו של הציבור האשכנזי הלא-ציוני מן המסגרת שכונתה "היישוב הישן" אל מסגרת חדשה בעלת מאפיינים שונים לחלוטין, שנקראה מאז "החברה החרדית הארץ-ישראלית". עם החלת השלטון הבריטי התרחשו שלושה שינויים מרחיקי לכת במבנה ההנהגה של הציבור היהודי. הראשון היה היפוך התפקידים שבין הציבור הספרדי לעומת זה האשכנזי. בעוד בתקופה העות'מאנית היה הציבור האשכנזי כמעט נטול מעמד אזרחי והסתמך על הגנתן של השגרירויות הזרות, אחריה, הן בשל שינוי ביחסו של שלטון המנדט והן בשל גידול דמוגרפי, נדחקה הנהגת הציבור הספרדי לשוליים. שנית, בעוד קודם לכן התנהל היישוב היהודי במסגרות מוניציפליות בלבד, בתקופת המנדט קמה לו גם הנהגה ארצית. שלישית, בעוד בתקופה הקודמת הוגדרו הקבוצות השונות בארץ ישראל על פי קריטריונים דתיים בלבד, הרי שבתקופת המנדט הפך הציבור היהודי, לפחות למעשה, לציבור שהוגדר בפרמטרים לאומיים. שינויים אלה הביאו לכך שמוסדות הדת, שהיו קודם לכן בעלי מעמד עליון, נעשו כפופים למסגרות הפוליטיות הארציות שנשלטו במידה רבה בידי המוסדות הציוניים.

בתגובה לשינויים אלה ותוך ניצול האפשרויות החוקיות שעמדו לרשותו במסגרת החוקתית של המנדט, התארגן הציבור האשכנזי של שומרי המצוות הלא-ציונים בהשפעת רעיון ההתבדלות ההונגרי במסגרות נפרדות מאלה של כלל הציבור היהודי. תחילה היה זה במישור העירוני בירושלים, שם הוקם ועד העיר האשכנזי; מאוחר

לאור המצב הזה צריכה היתה היהדות החרדית להתלכד ולהתארגן לכוון מוצק אחיד, לא להישאר אדישה [...] אך לצערנו רובצת עלינו קללת הפירוד וההתפוררות שלטת בנו [...] מצד אחד קמו פורשים [פועלי אגודת ישראל והחרדים המתונים בתל אביב] המחזיקים בעצתם ורוצים בשיתוף פעולה עם החופשים ודורשים אף עתה את ההשתתפות באסיפת הנבחרים [...] ומצד שני קם חוג פורשים אחר [העדה החרדית, נטורי קרתא וחוגי פאג"י] המבטל את הרבנים ומבזה את התורה מכל וכל ופרסמו דברים על מועצת גדולי התורה [...] שאי אפשר לחזור עליהם.¹³⁹

בעקבות ההכרזה על אישור תכנית החלוקה של האו"ם הודיעה אגודת ישראל כי "הסתדרות אגודת ישראל העולמית רואה מאורע היסטורי כביר בהחלט עמי התבל להחזיר לנו אחרי שנות אלפיים של גלות ושעבוד חלק מארץ הקודש לכונון בה מדינה יהודית ולהעלות אליה את נדחי ופזורי ישראל".¹⁴⁰ בהמשך פתח העיתון בסדרת דיונים על אופייה של המדינה היהודית ובמיוחד על דמותה של ירושלים שהייתה אמורה, לפי החלטת האו"ם, להיות תחת שלטון בין-לאומי.¹⁴¹ תחילתה של שנת 1948 עמדה בסימן פעולות הטרור הרבות של הערבים בירושלים וההתקפות על שיירות כלי הרכב היהודיים שהגיעו אליה. בתגובה לכך הכריז מרכז אגודת ישראל: "לנוכח השתוללות הדמים אשר הקיפה את כל ערי ישראל [...] מרכז אגודת ישראל קורא לכל איש ואיש בירושלים בני 17 עד 25 שנה להתייצב במפקד לשירות העם".¹⁴² בהמשך התרכו הידיעות על הפגיעות ביהודים. במקביל דיווח העיתון על מגעים עם תנועת המזרחי להקמת חזית דתית משותפת, וקרא לצעירים חרדים להתגייס להצלת היישוב.¹⁴³ עמרם בלוי התנגד למגמת ההתקרבות בין אגודת ישראל ובין התנועות הציוניות: "אנו נמצאים כעת רק בפני ברירה אחת. או-אין, או שנתר על הערכים העקרוניים אשר נמסרו לנו על ידי מניחי היסוד ובוני הסתדרות אגודת ישראל, או שנצא בחרף [!] נפש ללחום את מלחמת ד', מלחמה בכח הפיזי".¹⁴⁴

בחודשים הבאים הופיע העיתון באופן בלתי סדיר ובתקופת מלחמת השחרור הופיע במתכונת של שני עמודים בלבד. לאחר קום המדינה הפך קולו המתון יותר של משה גליקמן-פרוש לקול המוביל בעיתון. בסדרת מאמרים הוא ניתח את התקופות ההיסטוריות של היישוב היהודי בארץ ישראל, ואת מעמדו של הציבור החרדי, והגיע למסקנה כי על אגודת ישראל להשתתף בממשלה.¹⁴⁵ בסוף השנה התבשר הציבור הירושלמי על פטירתו של מנהיג העדה החרדית ורבה של אגודת ישראל, הרב יוסף צבי דושינסקי.¹⁴⁶

מוסף המוסדות שצורף, כמו בכל שנה, לגיליון ראש השנה, סיכם את פעילותה של החברה החרדית. עלה ממנו שבתקופת המנדט, חרף הקשיים האידאולוגיים והכלכליים, והיענותם המועטה של החרדים לקריאות הרבנים לעלות לארץ ישראל, הצליח הציבור החרדי להקים מערכת חינוך ורווחה בהיקף נרחב. עשרות ישיבות פעלו לא רק בירושלים אלא גם ברוב עריה של ארץ ישראל ובהן אלפי תלמידים. לרשת בית יעקב היו אז כבר ארבעים מוסדות ב-13 יישובים ובהם כ-2,700 בנות, ואילו לאגודת ישראל היו 56 מוסדות ובהם כ-5,000 תלמידים בנים.¹⁴⁷

בשנים האחרונות סבל העיתון **קול ישראל** מתחרות קשה. בסוף שנת 1942 הוקם העיתון **הדרך**, שנתן ביטוי לקולם של החרדים

1944, והגיעו לשיאם בשנת 1945. אז השתלטו אנשי נטורי קרתא על מוסדות העדה החרדית, גלגולו של ועד העיר האשכנזי, והיהדות שומרת המצוות הלא-ציונית נחלקה לשתי קבוצות נפרדות. בעוד אגודת ישראל הפכה לביתו של רוב הציבור החרדי הלא-ציוני המתון, הפכה העדה החרדית כתובת למיעוט הקנאי והמתברל האנטי-ציוני. ערב הקמת המדינה התברר שמדיניות ההתברלות שהנהיג הרב זוננפלד נכשלה ומרבית הציבור החרדי ניאות לשתף פעולה עם יתר תושביה של ארץ ישראל, חרף היותם ציונים וחילונים. מי שהמשיכו לשמור עדיין על אופטימיות היו אנשי העדה החרדית האנטי-ציונים, שסמכו על יישומן של החלטות האו"ם בדבר הפיכתה של ירושלים לעיר בין-לאומית. במסגרת זו, כך קיוו, יצליחו לשמר את המסגרת הנבדלת אותה הקימו וביצרו בתקופת המנדט. ניצחונה של מדינת ישראל במלחמת השחרור והחלתה של הריבונות הישראלית על ירושלים שמו לאל את תקוותם זו.

הקמת המדינה, והשתתפותן של המפלגות החרדיות בממשלותיה הראשונות, ביטאה שינוי חד ביחסה של החברה החרדית אל כלל הציבור היהודי בישראל. השינוי בא לידי ביטוי גם בהפיכתה של מועצת גדולי התורה לסמכות התורנית הגבוהה, תוך ייתור מעמדו של הרב דושינסקי שנחשב קנאי וברדלני מדי; בוותור של אגודת ישראל על העדה החרדית שהפכה למעוזו של הציבור הקנאי והמתברל בירושלים; ובסגירתו של קול ישראל והחלפתו בעיתונים בעלי השקפת עולם מאוזנת יותר. כל אלה הביאו לכך שהחברה החרדית בארץ ישראל, שבמשך שנים רבות התנגדה לציונות בחריפות, הפכה בתקופת הקמתה של המדינה לקרובה אליה מתמיד.

הערות

- 1 על התקופה: מ' פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936, ירושלים 1978 (להלן: פרידמן, חברה ודת).
- 2 עליו: 'הרשקוביץ, 'האיש על 'העדה', נושא דגל ההיברלות: ר' חיים יוסף זוננפלד, בתוך: ב' בראון ונ' ליאון (עורכים), הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל, ירושלים 2017, עמ' 319-336 (להלן: בראון וליאון (עורכים), הגדולים).
- 3 'כץ, הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה, ירושלים 1995, M. Keren-Kratz, "The Politics of Jewish Orthodoxy: The Case of Hungary 1868-1918", *Modern Judaism*, 36, 3 (2016), pp. 217-248
- 4 ב' בראון, "כחרכות לגוף הארמה: התנגדותם של רבני מזרח אירופה לרעיון הקהילות הנפרדות", בתוך: 'גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו, באר שבע תש"ע, עמ' 215-244.
- 5 M. Keren-Kratz, "Maramaros, Hungary: The Cradle of Extreme Orthodoxy", *Modern Judaism*, 35, 2 (2015), pp. 147-174
- 6 'ברטל, "יישוב ישן ויישוב חדש: הדימוי והמציאות", קתדרה, 2 (1977), עמ' 3-19; 'קניאל, "המונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בעיני בני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה", שם, 6 (1978), עמ' 3-19.
- 7 חוברת אלה מסעי: רשימת מסע הרבנים מחברי הועידה להרמת קרן הדת והיהדות בא"ק, ירושלים תרע"ד; מ' נחמני, מסע התשובה והאהבה: סיפורים, תעודות ומסמכים נדירים על מסע הרבנים, ירושלים תשע"ד.
- 8 מ"מ גרליץ, מרא דארעא ישראל, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' קמב.

יותר הפכה ההתארגנות, לפחות לכאורה, לארצית עם הקמתו של הסניף הארץ-ישראלי של אגודת ישראל. שלוש סיבות עיקריות גרמו לכך שההתארגנות הנפרדת שימשה פתרון מוצלח במיוחד לשומרי המצוות הלא-ציונים. ראשית, ההפרדה הפורמלית בין שומרי מצוות ובין מי שאינם כאלה כבר הוכיחה את יעילותה בהונגריה. שם זכתה האורתודוקסיה בכלל, והקהילות האורתודוקסיות בפרט, לחופש פעולה כמעט מלא ולא נאלצו להתחשב בדעתם של מי שלא שמרו מצוות כהלכה. שנית, למרות העובדה שאגודת ישראל הוכרזה תנועה ארצית, בפועל התגוררו רוב שומרי המצוות הלא-ציונים בירושלים, דבר שיצר חפיפה בין אגודת ישראל ובין ועד העיר האשכנזי. שלישי, מצבם של יהודי אירופה וזה של יהודי ארץ ישראל, למעט שני אירועים חריגים בשנים 1921 ו-1929, לא חייב שיתוף פעולה יוצא דופן עם ההנהגה הציונית. מצב עניינים זה, שבלבו עמדה תחושה הכידול מן הציבור הציוני והחילוני, הביא את הציבור שומר המצוות הלא-ציוני, שהונהג אז בידי האמונות של הרב חיים יוסף זוננפלד, לאופטימיות כאשר לעתידו.

במהלך שנות השלושים התהפכה הקערה על פיה. בשנת 1932 נפטר הרב זוננפלד, שהיה הבריוח התיכון של כל הקבוצות הלא-ציוניות. שנה מאוחר יותר עלה היטלר לשלטון וגל של התקפות אנטישמיות הביא לעלייתם של יהודים רבים מפולין ומגרמניה, רבים מהם היו שומרי מצוות. העולים הללו, אף שלא החזיקו בהשקפת עולם ציונית, נטו להתיישב ביישובים היהודיים החדשים יחסית, לפרנס את עצמם מעמל כפיהם ולראות עצמם כחלק מן היישוב היהודי. הם הסתייגו מעמדתה הברדלנית של אגודת ישראל בארץ ישראל שהושפעה מן הציבור הירושלמי. בהיענות לדרושותיהם יזמה אגודת ישראל העולמית הפרדה בין הפעילות הירושלמית ובין זו הכלל ארצית. השפעתם של הכוחות המתונים בקרב ציבור שומרי המצוות הלא-ציונים, לרבות זו של תנועת הפועלים, שחידשה את פעילותה באותם שנים, יצרה מגוון רחב של קולות שלא נעם לאוזניהם של קנאי ירושלים שראו עצמם כבעלי הבית של כלל הציבור הלא-ציוני, והיו, למעשה, גם בעלי הדעה העיקרית בעיתון קול ישראל.

התפכחותו של ציבור שומרי המצוות הלא-ציוני, ובמיוחד זה הירושלמי, נמשכה בשנים הבאות. ככנסייה השלישית, שנערכה בשנת 1937, הביעה אגודת ישראל העולמית את תמיכתה בהקמתה של מדינה יהודית, שבה לא תתאפשר יותר הפרדה בין קבוצות יהודיות שונות. התגברות האנטישמיות באירופה ושורת התקפות פיזיות וכלכליות על יהודים מצדם של הערבים, הביאה להתקרבות בין אגודת ישראל ובין ההנהגה הציונית בארץ ישראל. המתח במחנה הלא-ציוני הגיע לשיאו בשנת 1938, עם הסכמתה של אגודת ישראל להשתתפות במגבית כופר היישוב, דבר שהביא לפרישתה של קבוצה קטנה של אנשי אגודת ישראל שהקימו קבוצה אופוזיציונית שנקראה "נטורי קרתא".

במלחמת העולם השנייה, למרות השואה שהתחוללה באירופה והסכנה ליישוב היהודי מכוחותיו של הצבא הגרמני באפריקה, נמשכו המאבקים האידאולוגיים בקרב הציבור שומר המצוות הלא-ציוני. אלה התבררו ביתר שאת בוועידות הארציות של אגודת ישראל בשנים 1941

- 9 המונח "חרדי" משמש מאמר זה במשמעותו היום ומתייחס לציבור שומרי המצוות הלא-ציוני, המתאפיין גם בלבוש המייחד אותו משומרי המצוות הציוניים. בתקופת המנדט ציין המונח "חרדי" את כל שומרי המצוות ללא קשר להשקפתם על הציונות. מרבית שומרי המצוות הלא-ציוניים, במיוחד אלה שהתגוררו מחוץ לירושלים, לא נבדלו בלבושם מן הדתיים הציונים.
- 10 קול ישראל, 8.5.1931, עמ' 4; שם, 24.7.1931, עמ' 3; שם, 22.12.1932, עמ' 4.
- 11 על העיתון: י' פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, בני ברק 2010, עמ' 68-82 (להלן: פונד, מתווי דרכים).
- 12 עליו: ש' נקדימון, דה האן: הרצח הפוליטי הראשון בארץ ישראל, תל-אביב 1985; צ' משייז'ה, הקדוש רבי יעקב ישראל דה-האן הי"ד: הרצח הציוני הראשון בא"י, ירושלים תשמ"ו; ד"ח זילברשלג, רצח בירושלים: על פרשת רצח פרופ' דה האן ויחסי דתיים-חילוניים בירושלים של שנות העשרים, בני ברק תשמ"ז.
- 13 על הסדרת המעמד החוקי של הקבוצות הדתיות בארץ ישראל: ד' צמחוני, "ממשלת המנדט ומעמד העדות הדתיות בארץ-ישראל", קתדרה, 80 (1996), עמ' 150-174.
- 14 קול ישראל, 24.3.1922, עמ' 1.
- 15 על יחסו המתברר של היישוב הישן לשאלה הערבית ראו: מ' קרן-קרץ, "ישראל וישמעאל: יחסו של היישוב הישן ושל ממשיכי דרכו אל הערבים בארץ ישראל", בתוך: א' לביא (עורך), דת ולאומיות: הנהגה והגות יהודית בשאלה הערבית, ירושלים 2016, עמ' 145-162.
- 16 קול ישראל, 7.4.1922, עמ' 1.
- 17 שם, 21.4.1922, עמ' 1.
- 18 שם, 12.5.1922, עמ' 2.
- 19 שם, 7.7.1922, עמ' 1.
- 20 שם, 14.7.1922, עמ' 2-1; שם, 4.8.1922, עמ' 1.
- 21 שם, 7.11.1922, עמ' 3; שם, 8.12.1922, עמ' 1.
- 22 שם, 22.6.1923, עמ' 1.
- 23 שם, 17.8.1923, עמ' 1.
- 24 שם, 29.6.1922, עמ' 4.
- 25 שם, 26.10.1923, עמ' 1.
- 26 שם, 23.2.1923, עמ' 2.
- 27 שם, 25.1.1924, עמ' 1; שם, 7.2.1924, עמ' 2-1.
- 28 שם, 29.2.1924, עמ' 3; שם, 14.3.1924, עמ' 2-3.
- 29 שם, 19.3.1924, עמ' 2.
- 30 שם, 4.7.1924, עמ' 1; שם, 11.7.1924, עמ' 1; שם, 19.7.1924, עמ' 1; שם, 1.8.1924, עמ' 6.
- 31 שם, 6.6.1924, עמ' 4-3.
- 32 שם, 29.8.1924, עמ' 1; שם, 30.1.1925, עמ' 1; שם, 6.2.1925, עמ' 3; שם, 20.2.1925, עמ' 1.
- 33 שם, 9.1.1925, עמ' 3.
- 34 שם, 17.7.1925, עמ' 2-1; שם, 11/9/1925, עמ' 3. על היישוב: ד' יהב, "מחנה-ישראל", יישוב שיתופי אגודאי שננטש שלוש פעמים", האומה, 129 (1977), עמ' 69-77; י' קופלוביץ, "אגודת ישראל עולה בחומה: היישוב מחנה ישראל בעמק יזרעאל", עת מול, 237 (2014), עמ' 21-24.
- 35 שם, 18.9.1925, עמ' 2.
- 36 שם, 18.12.1925, עמ' 1.
- 37 שם, 1.1.1926, עמ' 1; שם, 8.1.1926, עמ' 1; שם, 19.2.1926, עמ' 3; שם, 16.4.1926, עמ' 1; שם, 14.5.1926, עמ' 2; שם, 2.7.1926, עמ' 2-1.
- 38 שם, 19.2.1926, עמ' 2; שם, 5.3.1926, עמ' 2; שם, 12.3.1926, עמ' 2; שם, 19.3.1926, עמ' 2.
- 39 שם, 16.4.1926, עמ' 5; שם, 23.4.1926, עמ' 2; שם, 30.4.1926, עמ' 2; שם, 7.5.1926, עמ' 2; שם, 14.5.1926, עמ' 3.
- 40 שם, 8.10.1926, עמ' 2-1; שם, 15.10.1926, עמ' 1; שם, 22.10.1926, עמ' 1.
- 41 שם, 28.3.1927, עמ' 1 (גיליון היובל); שם, 14.6.1927, עמ' 1.
- 42 שם, 29.7.1927, עמ' 2; שם, 5.8.1927, עמ' 2; שם, 21.8.1927, עמ' 2; שם, 29.8.1927, עמ' 2; שם, 2.9.1927 (הוספה מיוחדת); שם, 9.9.1927, עמ' 2; שם, 25.9.1927, עמ' 2; שם, 18.11.1927, עמ' 1; שם, 25.11.1927, עמ' 1.
- 43 שם, 18.2.1927, עמ' 2; שם, 25.2.1927, עמ' 2; שם, 4.3.1927, עמ' 2; שם, 11.3.1927, עמ' 2; שם, 8.4.1927, עמ' 2.
- 44 רפאל קצנלבוגן השתייך תחילה לתנועת הצעירים, אולם בהמשך היה ממנהיגי תנועת פועלי אגודת ישראל.
- 45 ק' קפלן, עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא, ירושלים 2017.
- 46 קול ישראל, 6.1.1928, עמ' 2-1; שם, 13.1.1928, עמ' 3-1; שם, 27.1.1928, עמ' 2-1.
- 47 שם, 2.3.1928, עמ' 2; שם, 17.8.1928, עמ' 2.
- 48 שם, 27.7.1928, עמ' 4; שם, 3.8.1928, עמ' 3-1; שם, 10.8.1928, עמ' 4-3; שם, 31.8.1928, עמ' 4-3.
- 49 שם, 1.2.1929, עמ' 2; שם, 8.2.1929, עמ' 2-1; שם, 1.3.1929, עמ' 2-3.
- 50 שם, 13.6.1929, עמ' 4. היהודים מנו אז כעשרים אחוז מכלל תושבי ארץ ישראל. הנתון מתוך הכתבה בעיתון.
- 51 שם, 21.6.1929, עמ' 2. הנתונים שהתפרסמו: בארץ ישראל יש 28,770 ילדים יהודיים. במוסדות הציוניים לומדים 18,250 (כולל המזרחי), באליאנס (כ"ח) 3,100, אצל גב' לנדאו (בית ספר ע"ש אולינה דה רוטשילד לבנות) 510, במוסדות פרטיים 400, בבתי הספר של המיסיון 600, במוסדות של אגודת ישראל 900, בתלמודי תורה 3,070.
- 52 שם, 24.5.1929, עמ' 2; שם, 31.5.1929, עמ' 2-3; שם, 13.6.1929, עמ' 2.
- 53 שם, 2.8.1929, עמ' 2; שם, 9.8.1929, עמ' 2-3; שם, 23.8.1929, עמ' 2.
- 54 שם, 6.9.1929, עמ' 2-1; שם, 13.9.1929, עמ' 2; שם, 4.10.1929, עמ' 2; שם, 11.10.1929, עמ' 1; שם, 1.11.1929, עמ' 4; שם, 29.11.1929, עמ' 2.
- 55 שם, 8.11.1929, עמ' 1.
- 56 שם, 29.5.1930, עמ' 2.
- 57 שם, 26.6.1930, עמ' 4-3; שם, 3.7.1930, עמ' 5-3; שם, 7.7.1930, עמ' 2; שם, 10.7.1930, עמ' 3; שם, 4.9.1930, עמ' 2.
- 58 שם, 14.7.1930, עמ' 4.
- 59 שם, 30.10.1930, עמ' 1; שם, 6.11.1930, עמ' 1; שם, 13.11.1930, עמ' 2-1; שם, 27.11.1930, עמ' 1.
- 60 שם, 29.5.1930, עמ' 4.
- 61 שם, 1.1.1931, עמ' 4; שם, 8.1.1931, עמ' 1.
- 62 שם, 19.3.1931, עמ' 1.
- 63 שם, 31.3.1931, עמ' 1; שם, 7.10.1931, עמ' 1.
- 64 שם, 28.5.1931, עמ' 1; שם, 5.6.1931, עמ' 4; שם, 25.6.1931, עמ' 1; שם, 2.7.1931, עמ' 1.
- 65 שם, 30.7.1931, עמ' 4; שם, 15.10.1931, עמ' 2, 4.
- 66 שם, 10.12.1931, עמ' 2; שם, 24.12.1931, עמ' 2.
- 67 שם, 17.12.1931, עמ' 2. בכתבה נמסר כי במפקד שנערך באותה שנה נמנו 175,000 יהודים, כ-17 אחוז מכלל התושבים.
- 68 שם, 19.5.1932, עמ' 2.
- 69 שם, 17.3.1932, עמ' 3. עליו: מ' קרן-קרץ, "משמרת למשמרת: ר' יוסף צבי (מהרי"ץ) רושינסקי", בתוך: בראון וליאון (עורכים), הגדולים, עמ' 337-367.
- 70 קול ישראל, 31.3.1932, עמ' 2-1; שם, 14.3.1932, עמ' 1.
- 71 שם, 18.8.1932, עמ' 4; שם, 25.8.1932, עמ' 4; שם, 1.9.1932, עמ' 1; שם, 22.9.1932, עמ' 4.
- 72 שם, 15.9.1932, עמ' 1; שם, 22.9.1932, עמ' 2. על פרשה זו ראו, מ' קרן-קרץ, ר' יואל טייטלבוים – הרבי מסטמ"ר (1887-1979): ביוגרפיה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2013, עמ' 128-137.
- 73 פרידמן, חברה ודת, עמ' 342-345.

- 74 קול ישראל, 16.11.1933, עמ' 2.
- 75 שם, 19.1.1933, עמ' 4; שם, 25.1.1933, עמ' 3; שם, 2.2.1933, עמ' 4; שם, 2.3.1933, עמ' 4; שם, 30.3.1933, עמ' 4; שם, 4.5.1933, עמ' 4; שם, 15.6.1933, עמ' 3; שם, 24.8.1933, עמ' 1; שם, 28.8.1933, עמ' 1; שם, 31.8.1933, עמ' 1.
- 76 שם, 25.1.1934, עמ' 4; שם, 7.3.1934, עמ' 3-4; שם, 21.3.1934, עמ' 4; שם, 12.4.1934, עמ' 1; שם, 29.6.1934, עמ' 4; שם, 16.8.1934, עמ' 3; שם, 18.10.1934, עמ' 4; שם, 20.12.1934, עמ' 4.
- 77 שם, 31.5.1934, עמ' 1.
- 78 שם, 19.7.1934, עמ' 2; שם, 9.9.1934, עמ' 3; שם, 17.9.1934, עמ' 1-2; שם, 21.9.1934, עמ' 2-1; שם, 14.10.1934, עמ' 3-1.
- 79 שם, 28.2.1935, עמ' 2.
- 80 שם, 14.3.1934, עמ' 1; שם, 7.4.1934, עמ' 2; שם, 13.6.1935, עמ' 2.
- 81 שם, 6.6.1936, עמ' 4; שם, 19.9.1935, עמ' 4.
- 82 שם, 7.1.1933, עמ' 1; שם, 27.4.1933, עמ' 3; שם, 3.10.1933, עמ' 4; שם, 25.1.1934, עמ' 3-2; שם, 29.6.1934, עמ' 1; שם, 20.12.1934, עמ' 4; שם, 14.3.1935, עמ' 4; שם, 1.8.1935, עמ' 1, 3; שם, 15.8.1935, עמ' 1; שם, 22.8.1935, עמ' 3; שם, 31.10.1935, עמ' 3. על פועלי אגודת ישראל בשנים 1939-1933, חרדים ואנשי מעשה: פועלי אגודת ישראל 1939-2017, ירושלים 2017.
- 83 שם, 2.1.1936, עמ' 1; שם, 9.1.1936, עמ' 3; שם, 27.2.1936, עמ' 3; שם, 5.3.1936, עמ' 3; שם, 16.4.1936, עמ' 4.
- 84 שם, 12.3.1936, עמ' 2.
- 85 שם, 23.4.1936, עמ' 1; שם, 8.5.1936, עמ' 1-2; שם, 21.5.1936, עמ' 1; שם, 28.5.1936, עמ' 1; שם, 10.7.1936, תוספת מיוחדת לגיוס כספים לנפגעי הפרעות; 15.7.1936, עמ' 4; שם, 27.8.1936, עמ' 1.
- 86 שם, 13.8.1936, עמ' 3.
- 87 שם, 3.9.1936, עמ' 2; שם, 10.9.1936, עמ' 1; שם, 12.11.1936, עמ' 1-2; שם, 24.11.1936, עמ' 3; שם, 24.12.1936, עמ' 1, 3-4; שם, 31.12.1936, עמ' 3; שם, 7.1.1937, עמ' 3; שם, 14.1.1937, עמ' 1; שם, 21.1.1937, עמ' 3; שם, 28.1.1937, עמ' 2.
- 88 שם, 17.12.1936, עמ' 1. על העדה החרדית ראו: מ' קרן-קרין, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973", קתדרה, 161 (2017), עמ' 159-174.
- 89 שם, 29.4.1937, עמ' 1; שם, 12.5.1937, עמ' 3; שם, 20.5.1937, עמ' 1; שם, 8.7.1937, עמ' 1; שם, 5.8.1937, עמ' 3; שם, 30.9.1937, עמ' 1; שם, 7.10.1937, עמ' 1; שם, 9.12.1937, עמ' 1.
- 90 שם, 27.7.1937, עמ' 4; שם, 29.7.1937, עמ' 1; שם, 10.9.1937, עמ' 1; שם, 17.9.1937, עמ' 1; שם, 14.10.1937, עמ' 1; שם, 22.10.1937, עמ' 1.
- 91 שם, 22.7.1937, עמ' 1; שם, 5.8.1937, עמ' 3; שם, 12.8.1937, עמ' 1; שם, 19.8.1937, עמ' 1; שם, 26.8.1937, עמ' 1; שם, 5.9.1937, עמ' 3; שם, 30.9.1937, עמ' 3; שם, 14.10.1937, עמ' 4.
- 92 שם, 6.4.1933, עמ' 1; שם, 4.5.1933, עמ' 3-2.
- 93 פרידמן, חברה ודת, עמ' 364-366.
- 94 ז' באואר, היחסים הפנימיים ביהדות הדתית לקראת הקמת מדינת ישראל ובעקבותיה, וכינון החזית הדתית המאוחדת, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2011.
- 95 קול ישראל, 6.1.1938, עמ' 2; שם, 2.2.1938, עמ' 1; שם, 17.3.1938, עמ' 1; שם, 24.3.1938, עמ' 1; שם, 14.4.1938, עמ' 1-2; שם, 9.6.1938, עמ' 2; שם, 25.8.1938, עמ' 2; שם, 17.11.1938, עמ' 1; שם, 1.12.1938, עמ' 1; שם, 8.12.1938, עמ' 1; שם, 15.12.1938, עמ' 1; שם, 21.12.1938, עמ' 1.
- 96 שם, 2.2.1938, עמ' 2; שם, 17.2.1938, עמ' 1; שם, 24.7.1938, עמ' 1; שם, 18.8.1938, עמ' 4; שם, 8.9.1938, עמ' 1; שם, 25.9.1938, עמ' 2.
- 97 שם, 12.5.1938, עמ' 1; שם, 26.5.1938, עמ' 1; שם, 10.11.1938, עמ' 3.
- 98 שם, 5.5.1938, עמ' 1; שם, 23.6.1938, עמ' 1, 4; שם, 14.7.1938, עמ' 3; שם, 4.8.1938, עמ' 1.
- 99 שם, 26.5.1938, עמ' 1.
- 100 בנושא זה: ד' פורת ומ' נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939-1945, תל-אביב 2002; ח' שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945, ירושלים 2007 (להלן: פורת ונאור [עורכים], העיתונות היהודית בארץ-ישראל).
- 101 קול ישראל, 9.3.1939, עמ' 1; שם, 18.5.1939, עמ' 1, 3-4; שם, 22.6.1939, עמ' 1.
- 102 שם, 11.5.1939, עמ' 1; שם, 18.5.1939, עמ' 2.
- 103 שם, 16.8.1939, עמ' 1.
- 104 שם, 2.2.1939, עמ' 1; שם, 6.7.1939, עמ' 3; שם, 27.7.1939, עמ' 1; שם, 3.8.1939, עמ' 4; שם, 10.8.1939, עמ' 5.
- 105 שם, 13.9.1939, עמ' 5; שם, 24.1.1940, עמ' 1; שם, 1.2.1940, עמ' 2; שם, 29.8.1940, עמ' 3.
- 106 שם, 8.11.1939, עמ' 1; שם, 16.11.1939, עמ' 2; שם, 23.11.1939, עמ' 1; שם, 5.2.1940, עמ' 1; שם, 25.10.1940, עמ' 1; שם, 25.12.1940, עמ' 1.
- 107 שם, 20.6.1940, עמ' 2; שם, 27.6.1940, עמ' 3; שם, 4.7.1940, עמ' 3; שם, 11.7.1940, עמ' 2; שם, 18.7.1940, עמ' 3; שם, 25.7.1940, עמ' 3; שם, 1.8.1940, עמ' 1; שם, 8.8.1940, עמ' 1; שם, 22.8.1940, עמ' 2; שם, 7.11.1940, עמ' 3.
- על פעילות ההצלה של הציבור האורתודוקסי באמריקה ראו: D. Kranzler, *Thy Brothers Blood: The Orthodox Jewish Response during the Holocaust*, New York 1987.
- 108 קול ישראל, 15.5.1941, עמ' 1; שם, 22.5.1941, עמ' 1; שם, 29.5.1941, עמ' 1; שם, 5.6.1941, עמ' 1; שם, 12.6.1941, עמ' 2; שם, 19.6.1941, עמ' 2; שם, 26.6.1941, עמ' 1; שם, 3.7.1941, עמ' 2; שם, 17.7.1941, עמ' 2; שם, 7.8.1941, עמ' 2.
- 109 שם, 1.5.1941, עמ' 3; שם, 6.11.1941, עמ' 2.
- 110 שם, 10.4.1941, עמ' 1.
- 111 שם, 22.1.1942, עמ' 1-2; שם, 12.2.1942, עמ' 1; שם, 25.6.1942, עמ' 1; שם, 9.7.1942, עמ' 1; שם, 13.8.1942, עמ' 1; שם, 15.11.1942, עמ' 1; שם, 26.11.1942, עמ' 1; שם, 3.12.1942, עמ' 1.
- 112 שם, 8.1.1942, עמ' 1; שם, 15.1.1942, עמ' 1; שם, 22.1.1942, עמ' 1; שם, 29.1.1942, עמ' 1; שם, 30.4.1942, עמ' 1-2.
- 113 שם, 29.5.1942, עמ' 1; שם, 16.7.1942, עמ' 1; שם, 31.12.1942, עמ' 1.
- 114 שם, 24.9.1942, עמ' 1. על העיתון, ראו: פונד, מתווי דרכים, עמ' 82-90.
- 115 שם, 5.11.1942, עמ' 1; שם, 26.11.1942, עמ' 1; שם, 10.12.1942, עמ' 1.
- 116 שם, 21.1.1943, עמ' 1; שם, 28.1.1943, עמ' 1; שם, 25.2.1943, עמ' 1, 3; שם, 1.4.1943, עמ' 1; שם, 8.4.1943, עמ' 1.
- 117 שם, 12.2.1943, עמ' 1; שם, 19.2.1943, עמ' 1; שם, 25.3.1943, עמ' 1; שם, 15.4.1943, עמ' 3. על הפרשה: נ' לבנקרין, "העלמות והמוות: ז'נור", אונס ועבודות מינית במלחמת העולם השנייה", תיאוריה וביקורת, 32 (2008), עמ' 44-15. J. Baumel-Schwartz Tydor, "The Ninety-three Bais Yaakov Girls; 44-15 of Cracow: History or Typology?", in: J. J. Schacter (ed.), *Reverence, Righteousness, and "Rahamanut": Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung*, Northvale, NJ 1992, pp. 93-130.
- 118 קול ישראל, 27.5.1943, עמ' 1, 3; שם, 24.6.1943, עמ' 1; שם, 8.7.1943, עמ' 1; שם, 5.8.1943, עמ' 2.
- 119 שם, 18.3.1943, עמ' 2; שם, 15.4.1943, עמ' 1; שם, 20.8.1943, עמ' 3; שם, 18.11.1943, עמ' 3; שם, 25.11.1943, עמ' 1.
- 120 שם, 6.1.1944, עמ' 1.
- 121 שם, 3.2.1944, עמ' 2; שם, 10.2.1944, עמ' 1; שם, 17.2.1944, עמ' 1; שם, 20.4.1944, עמ' 2; שם, 27.2.1944, עמ' 1; שם, 25.5.1944, עמ' 1.
- 122 שם, 18.5.1944, עמ' 2; שם, 25.5.1944, עמ' 1; שם, 1.6.1944, עמ' 1, 3; שם,

- 135 בעיתון, ובמקומות אחרים, הוא מופיע לעתים בשם עמרם בר"מ (בן ר' משה) כדי להבדילו מעמרם ברש"י (בן ר' שלמה יצחק), מנהיגה של נטורי קרתא.
- 136 קול ישראל, 27.3.1947, עמ' 1.
- 137 שם, 29.5.1947, עמ' 1; שם, 19.6.1947, עמ' 1; שם, 26.6.1947, עמ' 1; שם, 17.7.1947, עמ' 1.
- 138 שם, 24.7.1947, עמ' 1-2; שם, 7.8.1947, עמ' 1; שם, 14.8.1947, עמ' 1; שם, 21.8.1947, עמ' 1; שם, 28.8.1947, עמ' 1; שם, 4.9.1947, עמ' 1; שם, 19.10.1947, עמ' 1; שם, 16.10.1947, עמ' 1; שם, 23.10.1947, עמ' 1; שם, 30.10.1947, עמ' 1.
- 139 שם, 27.11.1947, עמ' 2.
- 140 שם, 4.12.1947, עמ' 1.
- 141 שם, 11.12.1947, עמ' 1-2; שם, 18.12.1947, עמ' 1; שם, 25.12.1947, עמ' 1-2.
- 142 שם, 1.1.1948, עמ' 1.
- 143 שם, 15.1.1948, עמ' 2; שם, 21.1.1948, עמ' 1. בנושא זה ראו: מ' ארנוולד, **החרדים במלחמת העצמאות**, תל-אביב 2017.
- 144 שם, 1.4.1948, עמ' 2, 4.
- 145 שם, 29.7.1948, עמ' 1; שם, 5.8.1948, עמ' 1; שם, 12.8.1948, עמ' 1; שם, 19.8.1948, עמ' 1; שם, 26.8.1948, עמ' 1; שם, 2.9.1948, עמ' 1.
- 146 שם, 4.11.1948, עמ' 1; שם, 11.11.1948, עמ' 1; שם, 18.11.1948, עמ' 1.
- 147 שם, 30.9.1948 (מוסף המוסדות).
- 148 על עיתונייהם של נטורי קרתא ראו: מ' קרן-קרץ, "חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונייהם בתקופת קום המדינה", **קשר**, 50 (2017), עמ' 71-88.
- 149 פונד, **מתווי דרכים**, עמ' 81-82, 119-116, 125-126.
- 8.6.1944, עמ' 1; שם, 15.6.1944, עמ' 1-2; שם, 29.6.1944, עמ' 2.
- 123 שם, 22.6.1944, עמ' 1.
- 124 על יחסה של התנועה ושל העיתון לשואה בשנים הגורליות ראו: שלם, **עת לעשות**; ע' צימרמן, "השואה ב'קול ישראל' (ביטאון אגודת ישראל) בשנת 1942", בתוך: פורת ונאור, **העיתונות היהודית בארץ-ישראל, עמ' 227-235**.
- 125 **קול ישראל**, 18.1.1945, עמ' 1; שם, 1.2.1945, עמ' 1; שם, 8.3.1945, עמ' 1; שם, 10.5.1945, עמ' 1.
- 126 שם, 4.10.1945, עמ' 1.
- 127 שם, 22.3.1945, עמ' 1; שם, 28.6.1945, עמ' 1; שם, 16.8.1945, עמ' 1; שם, 13.9.1945, עמ' 1; שם, 11.10.1945, עמ' 1; שם, 1.11.1945, עמ' 1.
- 128 שם, 12.7.1945, עמ' 1; שם, 18.7.1945, עמ' 1; שם, 26.7.1945, עמ' 1; שם, 2.8.1945, עמ' 1; שם, 9.8.1945, עמ' 1; שם, 11.10.1945, עמ' 1; שם, 18.10.1945, עמ' 1.
- 129 שם, 8.11.1945, עמ' 1; שם, 29.11.1945, עמ' 1; שם, 6.12.1945, עמ' 1; שם, 21.12.1945, עמ' 1-2.
- 130 שם, 13.12.1945, עמ' 1.
- 131 שם, 24.1.1946, עמ' 1; שם, 31.1.1946, עמ' 1; שם, 14.3.1946, עמ' 1-2; שם, 2.5.1946, עמ' 1; שם, 9.5.1946, עמ' 1.
- 132 שם, 28.2.1946, עמ' 1; שם, 7.3.1946, עמ' 1; שם, 21.3.1946, עמ' 1; שם, 4.4.1946, עמ' 1; שם, 30.5.1946, עמ' 1.
- 133 שם, 13.6.1946, כל הגיליון; שם, 20.6.1946, עמ' 2; שם, 27.6.1946, עמ' 1; שם, 15.8.1946, עמ' 1.
- 134 שם, 19.9.1946, עמ' 2; שם, 28.11.1946, עמ' 1; שם, 12.12.1946, עמ' 1; שם, 19.12.1946, עמ' 1; שם, 26.12.1946, עמ' 1.